

К. ГАЛКІН

ЛЯБОРАТОРІЯ ВИБУХОВИХ РЕЧОВИН

В-ВО ВСЕУКР. РАДИ ПОЛІТКАТОРЖАН

К. ГАЛКІН

ЛЯБОРАТОРІЯ
ВИБУХОВИХ
РЕЧОВИН

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАНІ ЗАСЛАНЦІВ
Харків

33

Відповідальний редактор *Під-
дубний*. Технічний редактор
Кікіс. Здано до виробництва
16.III—83р. Підписано до друку
2 /IV—83р. Папір 62×83. Друк.
арк. 1/4. Кільк. літер в папер.
арк. 93000. Відлавн. № 2. Зам.
друк № 761. Головліг НКО
УССР № 1402. Тир 400).
Надруков. в 4-ій друк. Транс-
друку НКІШ.

ПЕРЕДМОВА

Ці спогади Костя Галкіна про давні події з 1906 року в місті Харкові та про роботу його в лябораторії вибухових речовин своєю чіткістю, ясністю, багатством подробиць та навіть і формою чимало відрізняються від його попередніх нарисів.

Справді бо, коли його давніші праці—нариси, спогади тощо, маючи в собі деякою мірою белетристичний елемент, в основному являли собою здебільшого низку оповідань та описів радше докладно фотографічного характеру, а деколи навіть помітно в них було чималий ухил до протоколярності, то отут подані його мемуарні записи відзначуються пожвавленням підходом до з малювання образів і картин давніх минулих днів і величним нахилом до белетристичного оброблення. Автор застосовує і діялоги, і інші описові художні засоби зображення історичної дійсності.

Понад те все, цей нарис його цікавий ще й іншими особливостями. Він порушує низку пекучих моментів з революційної боротьби того часу. Тут мова мовиться про підготову до озброєнної боротьби робітників і селян

проти поліцайв, проти чорної сотні та проти усього самодержавного режиму і дідицько-буржуазного ладу. Тут є виготова у таємних закапелках конспіративно впорядженої лябогаторії і майстерні бомб, що були тоді так потрібні бойовим робітничим організаціям, які де-не-де виступали і нападали на твердині царату озброєною рукою.

Крім того, хоч сам автор і належав тоді до максималістів, тобто до такої революційної течії, чи партії, що тепер про неї мало хто чого й знає і прочуває, та одночасно він ще й зачіплює у своїх спогадах і більшовицьку партію. За неї тут згадано саме в тому моменті її непримиренної боротьби з самодержавством, коли вона працювала коло створення кадрів бойової армії для революційної війни та одна з її організацій готувала бомби, тобто самі засоби і знаряддя озбройної боротьби з царатом.

Це діялося в часі, коли події 1906 року бурхливо струшували величезні простори російської імперії, раз-у-раз запалюючи революційні повстання, дарма що революція вже проминула найвищу кульмінаційну точку свого розвитку—грудневе повстання 1905 року.

Після розгону першої Державної думи революційний пролетаріят і селянство, моряки й солдати відповіли царському урядові, що розігнав Думу, актами демонстративних виступів, актами спротиву її озбройним повстанням.

Ось як висловлювався Володимир Ільїч Ленін тоді про цей момент у зв'язку з тими революційними подіями:

„Посилено використати розпуск Думи як привід до концентрованої агітації із закликом до всенародного повстання. Роз'яснити зв'язок політичного страйку з повстанням. Спрямувати всі зусилля до того, щоб досягти об'єднання і спільногого виступу робітників, селян, матросів і солдатів на активну збройну боротьбу”¹.

Як видно, більшовики і не думали припинити збройну боротьбу, хоч мова йдеється про події вже після грудневого повстання.

Справді, з'являються відозви соціал-демократичної фракції та трудової фракції Державної думи; резолюційні маси робітництва дійсно вчиняють низку збройних виступів, захоплюючи друкарні для друкування відозв, вчиняючи збройний опір козакам тощо.

У Свеаборзі вибухає повстання морців і солдатів, знімається повстання у морців на крейсері „Пам'ять Азова“ в Ревелі, повстання морців проти самодержавного уряду у Кронштаді, а також і схоплюються повстання та сутички людности ще й по багатьох інших місцевостях — у Варшаві тощо.

Отож, близько того часу Кость Галкін саме й перебував у Швейцарії, куди він емігрував під загрозою арештування і страти

¹ Ленін. Твори, т. X, стор. 11 укр. вид. 1932.

за справу замаху на експропріацію банку в Харкові.

Розгортання революційних подій однак зриває його з швайцарського закутка і він повертається з кількома товаришами назад до Харкова. Отут він і надибує своїх давніх товаришів і пристає на пропозицію одного з них працювати в лябораторії вибухових речовин та готувати її набивати бомби.

Хоч деколи і вдаючись у зайні деталі і чимало майструючи штучним способом деталі, зв'язані з технічними особливостями процесів роботи, автор все ж таки подає досить жвавими фарбами найдокладніші подробиці до своєї картини про роботу своїх товаришів у лябораторії, про конспіративні умови, довколишнє оточення, про стеження шпигів та небезпеку від шпигів і жандармів.

У багатьох читачів, необізнаних із революційною боротьбою за тих часів та з конспіративною роботою у нелегальних умовах, можуть однак виникнути декотрі питання у зв'язку з прочитаною працею.

Насамперед у спогадах сказано, що сама лябораторія існувала на грошеві засоби організацій двох різних політичних партій більшовиків та есерів. Звідси виникає питання: як це можливо, щоб більшовики входили в технічну угоду з есерами, тим часом як нам усім відомо, що есери 1917 року виявили себе як партія контрреволюції, яка виступала проти пролетаріату, проти Жовтневої

революції, проти більшовиків у спілці з буржуазією та білогвардійцями всіляких одмін, коли нам відомо, що з цією партією радянська влада і комуністична партія провадила — і провадить далі з недобитками її — завзяту нещадну боротьбу, як з агентом буржуазії, як із контрреволюційною силою?

З другого боку, у спогадах сказано, що лябораторія, яку організували тоді більшовики та есери, готувала бомби, що явно призначувалися для терористичних актів та бойових виступів проти агентів царської влади, проти урядового війська, поліції і козаків.

Отже і тут може виникнути запитання: чи не було в тій роботі також ще й підготови до організації актів індивідуального терору, що його, як нам гаразд відомо, більшовицька партія не визнавала за доцільний засіб революційної боротьби з самодержавним та капіталістичним ладом?

А коли це не було так, і коли ці бомби не призначалися на виконання актів індивідуального терору, то для якої іншої бойової діяльності більшовики застосовували виготовлені в лябораторії бомби і яке було ставлення до цієї бойової роботи, та визначення її, у більшовиків - ленінців того часу?

На перше запитання про можливість спільноти роботи більшовиків і есерів та технічних угод більшовиків з революційними дрібно-буржуазними партіями, до яких належала

і партія есерів, ми знаходимо вичерпну відповідь у резолюції, що її виробляв В. І. Ленін навесні 1906 року для IV об'єднавчого з'їзду РСДРП.

В тім проекті - резолюції В. І. Ленін писав:

„Соціал-демократія визнає можливість і доконечність бойових угод із такими партіями (тобто с-р та іншими. Г. П.), неухильно одночасно розкриваючи їх псевдо-соціалістичний характер і борячись з їхнім намаганням затушкувати клясову протилежність між пролетаріатом і дрібним господарем“.

Отож К. Галкін саме і висвітлює з свого власного життєвого досвіду одну з таких угод підготовно-бойового і технічного характеру, що на її основі й працювала лабораторія вибухових речовин та бомб у Харкові.

Переходимо тепер до питання про характер можливої бойової роботи, що для неї були потрібні і виготовлювані бомби, та що її могли провадити більшовики та керовані від більшовицької партії робітники за того часу.

Тут мала бути звичайна підготовка до повстання, або ж партизанських виступів.

З історії комуністичної партії більшовиків та з історії революції 1905 року ми знаємо, що саме за того часу більшовики не тільки визнавали такі виступи, а навіть до них заохочували і закликали та агітували — і до підготовки для бойових виступів, і до парти-

---

¹ Ленін. Твори, т. IX, стор. 46, рос. 3 вид.

занської боротьби, хоч і зумовлювали це зв'язком самих бойових загонів із масами, пролетарями та революційною демократією.

Революційні партизанські виступи визнано як потрібні для виховавчо-підготовного завдання, щоб вивчити досвідчені кадри керівників повстанням, вести нещадну боротьбу з апаратом влади й руйнувати організації активно чорносотенних сил царату, "що застосовують над людністю насильство та залякують її"¹.

Партія навіть допускала й озбройні захоплення грошових засобів, що „належали ворогові, тобто самодержавному урядові, щоб повернати їх на потреби повстання“².

В іншому місці В. І. Ленін знову говорить, що партизанські виступи — це не помста, а воєнні дії, що вони так само мало подібні до авантюри, як і насоки охочекомонних загонів на тил ворожої армії під час тищі на головному полю бойовища, не подібні на вбивства дуелянтів чи змовників.

Натомість більшовицька партія категорично висловилася проти індивідуального терору, з приводу якого В. І. Ленін у своїй близкучій книзі про „лівих комуністів“ говорить:

„Більшовизм засвоїв і продовжив боротьбу з партією, яка найбільше виявила тенденції

---

¹ Ленін. Твори т. IX, стор. 43. Рос. 3 вид.

² Ленін. Твори т. IX, стор. 43. Рос. вид.

дрібно-буржуазної революційності, саме з партією „соціалістів-революціонерів“, по трьох головних пунктах: поперше, ця партія заперечувала марксизм; подруге, ця партія вбачала свою особливу „революційність“ або „лівизну“ у визнанні нею індивідуального терору, замахів, що їх ми, марксисти, рішуче відкидали. Розуміється, ми одкидали індивідуальний терор з причини доцільності, а людей, які були б здатні „принципово“ засуджувати терор Великої французької революції, або взагалі терор з боку революційної партії — переможці, яку держала б в облозі буржуазія всього світу, таких людей ще Плеханов 1900—1903 року, коли Плеханов був марксист і революціонер, виставляв на глум і оплювання“¹.

Отже більшовицька партія того часу, заперечуючи індивідуальний терор, як доцільний засіб революційної боротьби, одночасно визнавала партизанські дії за доцільні, якщо вони були пов’язані з настроєм мас та з особливими умовами „робітничого руху даної місцевості“.

Саме за цього часу Харків, після розгону першої Думи, перебував у стані великого, революційного збудження і готувався до збройного повстання, а угода більшовиків з дрібно-буржуазною партією на той час щодо організації спільної лябораторії і являла

¹ Ленін „Лівий комунізм“ (дитяча хвороба в комунізмі). Харків. 1920.

собою таку технічну угоду, що мала на меті якнайкраще забезпечити і успіх окремих виступів мас проти уряду, і організацію озбройного повстання.

У своїй статті „Розпуск Думи і завдання пролетаріату“, що її написано після розпуску першої державної Думи, але ще перед Свеаборзьким повстанням морців, В. І. Ленін подає проникливу оцінку політичного моменту, де він глибокою аналізою подій викриває такі особливості моменту й висуває такі гасла боротьби, що якнайкраще правлять нам за відправну точку в освітленні загально-політичного становища, суспільної обстанови та розвитку революції під час, коли саме і працювала лябораторія вибухових речовин:

„Розпуск Думи є повний поворот до само-одержавства. Можливість одночасного виступу всієї Росії зростає. Імовірність злиття всіх часткових повстань в одне дужчає. Неминучість політичного страйку й повстання, як боротьби за владу, широкі верстви людности відчувають, як ніколи раніше...

Наше діло — розгорнути агітацію на користь всеросійського повстання, роз'яснити політичні й організаційні його завдання, приласти всіх сил до того, щоб усі стали свідомі його неминучості, побачили можливість спільногого тиску і йшли вже не на „бунт“, не на „демонстрацію“, не на прості страйки й розгроми, а на боротьбу за владу,

на боротьбу з метою повалити уряд¹.¹ В оцих спогадах, що їх подає Кость Галкін, перед нами і виступає й яскрава та героїчна постать самого організатора лябораторії, колишнього народовольця Валеріяна Броневського.

Перебувши чимало років в Петропавлівській фортеці, на засланні, на час революційних подій 1905 року, опинився у Таганрозі, де він і був секретар соціял-демократичної організації, і як такий брав безпосередню участь в озбройній боротьбі з козаками, наслідком чого і був поранений, а згодом і заарештований.

Потім йому щастить утекти з в'язничої лікарні, де він лежав поранений. Приїхавши до Харкова, він організував з робітником Коритіним оцю лябораторію, що дро неї оповідає Галкін Кость.

Автор спогадів, товариш Галкін, що працював у лябораторії, як уже згадано, належав тоді до групи есерів-максималістів. Тим то у зв'язку з цим постає питання: що таке були тоді максималісти та що з ними сталося згодом?

Коротенький погляд на історичні факти, зв'язані з виникненням та розвитком „Союзу соціалістів-революціонерів максималістів“, буде корисний, щоб з'ясувати зміст і властивості цієї політичної партії.

¹ Ленін. Твори, т. X, стор. 16 - 17. Укр. вид 1932.

Маючи своє коріння в одній групі в середині партії есерів, — у групі, що вже 1904 року визнавала корисним аграрний терор, — максималісти остаточно оформилися навесні та влітку 1906 року. Тоді ото саме і створився оцей „Союз соціялістів - революціонерів максималістів“.

Замість боротьби тільки за соціалізацію землі (отже не фабрик і заводів) у рамках капіталістичної системи суспільства, як цього вимагала програма мінімум партії с - р, максималісти висунули гасло „просто до мети“, до „трудової республіки“, як вони називали той лад, що мав би повстati наслідком перемоги селянства й пролетаріату над дідицьким і самодержавним ладом. Вони касували програму мінімум і оголосили програму максимум!

„Якщо ми спроможні соціалізувати землю, то чого б нам не соціалізувати так само як фабрики та заводи“? — ось який був приблизно хід думок у провідників цієї дрібно-буржуазної партії, що й самим своїм складом поповнювалася переважно із числа дрібно-буржуазних інтелігентів та почасти з декотрих груп міських робітників.

Крім того максималісти заперечували потребу брати участь у парламентській боротьбі, вимагали послідовного застосування фабричного терору і експропріяції грошей не тільки у державних установах, але ще й у приватних фінансових інституцій, а також

і нешадного широкого індивідуального терору проти всіх урядових осіб. Вони так само виступали проти централізації і взагалі, кінець - кінцем, дуже щільно наближалися до анархістів і програмою, і тактикою.

Тим часом, сама партія есерів, що від неї відкололися максималісти, визнавала програму мінімум, в яку вона вкладала між іншим і свою соціалізацію землі. Також есери були її проти експропріяції грошей по приватних підприємствах та закладах під час революційної боротьби та проти аграрного і фабричного терору як засобу боротьби визнавали парляментаризм, централізацію, і індивідуальний терор вони обмежували певними рямцями, а деколи навіть і зовсім його припиняли.

Однак усі ці завдання, і програма, і заходи, та її сама стратегія і тактика обох оцих партій були дуже дуже далекі від справжньої революційної і послідовно-революційної програми, тактики і стратегії революційної послідовно і до кінця марксівської соціал-демократичної партії більшовиків на чолі з В. І. Леніним.

І вся партія с - р взагалі, маючи в собі два обличчя: революційне і реакційне,¹ — вже тоді мала в собі її ті тенденції, що згодом за часів переростання буржуазно-демокра-

---

¹ Див. тези Культпропу ЦК ВКП(б) і Інституту Леніна до 25-річного ювілею революції 1905 року.

тичної революції 1917 року в соціалістичну переросли в контр-революцію і яскраво виявилися в контр-революційній її діяльності і виступах.

Після кількох великих одважних нападів на уряд, замаху на Столипіна та кількох експропріацій, партія максималістів зазнала великих ударів з боку уряду, і наприкінці 1907 року вона почала розпадатися: котрі були заарештовані, котрі загинули на шибеницях, а котрі, зіставшись цілі, перейшли до анархістів.

Після Жовтневої революції партія відновилася і видавала в Ленінграді та в Москві свій щоденний орган „Максималіст“. На початку 1919 року серед них стався розлам, і більша частина з них у квітні 1920 року на всеросійській конференції ухвалила ліквідувати партію і влитися в компартію, а друга частина згодом розпорошилася й перестала існувати взагалі.

Отож з усього видно, що максималісти — не марксисти. Вони вийшли з есерів і це вже показує, що вони за термінологією В. І. Леніна належать до „трудовицького“ напрямку, тобто до течії, що заступала інтереси дрібної буржуазії та дрібних виробників головно села, дрібної буржуазної інтелігенції, як це почали видно і з самого складу цієї партії.

Тим то і сама більшовицька критика есерівської доктрини рівною мірою сто-

сується і до максималістів. А про есерів та про есерівську ідеологію В. І. Ленін за тих часів висловився ось як:

„Есерівська доктрина шкідлива, помилкова, реакційна, авантурницька і дрібно-буржуазна. Але ці якості не заважають цій квази-соціялістичній доктрині бути ідейним одягом дійсно революційної, а не угодової буржуазії дрібної буржуазії в Росії“¹. Потім знову в іншому місці він говорить, що есерівська доктрина—це тільки струмочок у трудовицькому селянсько-демократичному потоці.

Як дрібно-буржуазна партія вона мала два обличчя: одним дивилася назад і була реакційна та антимарксівська, що намагалася затушкувати суперечність інтересів робітничої кляси з інтересами сільської дрібної буржуазії, а другим вона дивилася вперед, провадячи революційну боротьбу з великим дідицьким феодальним господарством та самодержавним ладом.

Не бувши ніколи справді соціялістична партія, дарма що есери про це говорили ввесь час, вони за часів пролетарської революції і боротьби за соціалізм проти капіталістичного ладу виступили як контрреволюційна сила, як помічник білогвардійців, фабрикантів і дідичів поруч з міською теж дрібно-буржуазною партією—меншовиками. Таким чином есери зрадили свою соціялі-

---

¹ Ленін. Твори, т. XIV, стор. 19. Укр. вид.

стичну програму, чи краще, скажім, – фразеологію і програму, що вони її вважали за соціалістичну, але яка була в дійсності демократична, і опинилися в таборі контрреволюції.

Як партія дрібно-буржуазна, есери і в революції 1905 року були непослідовні революціонери, хиткі в своїй тактиці, як хиткі й та верства, що її вони заступають. А її лівим крилом можна й назвати саме максималістів, як їх правим крилом чи „есерівськими меншовиками“ Ленін назвав партію власне трудовиків та народніх соціалістів, що тяжіли до угоди з кадетами та висловлювалися за легалізацію партії.

Однак В. І. Ленін учив, що вагання дрібної буржуазії пролетарят повинен підпорядкувати своїм впливам і вести її під свою гегемонією, руйнуючи гегемонію над нею ліберальної буржуазії.

„До її (дрібної буржуазії) нерішучого політичного вагання між кадетським лояльним убозством та сміливою нещадною боротьбою соціал-демократи повинні, отже, особливо приглядатися уважно... а також посильно на них впливати в пролетарському дусі“¹.

Меншовики не розуміли завдань с.-д. пролетарської партії супроти таких дрібно-буржуазних партій, визначених як трудовики (народні соціалісти, есери і максималісти).

---

¹⁾ Ленін. Твори т. X, стор. 85. Укр. вид.

А ці завдання саме в тім і полягали, щоб „руйнувати гегемонію ліберальної буржуазії над демократами, неухильно звільнити дрібно-буржуазну масу з-під крильців кадетів і поставити їх під впливи і діяння соціал-демократії“¹ (тобто більшовиків. Г. П.).

Цими словами дано основну й ясну характеристику та визначено суть усіх трудовиків — не тільки есерів та народніх соціалістів, також отже і максималістів та лівих есерів, що з'явилися згодом, після Лютневої революції, бо й ліві есери, як про це свідчить їхній бунт 1918 року, проти диктатури пролетаріату, аж ніяк не згубили своїх дрібно-буржуазних властивостей, дарма що вони попереду належали до складу радянського уряду й ради народніх комісарів та інших органів радянської влади.

Щождо самих максималістів та їхньої програми „чистого максимуму“, то В. І. Ленін у своїй статті „Есерівські меншовики“ (так назавв народніх соціалістів), оцінив їх ось як: сказавши про те, що „основна суперечність усієї програмної позиції есерів є хитання між народництвом і марксизмом“ він, далі говорить, що марксизм вимагає ясного розмежування „програми мінімум і максимум“¹. Програму максимум неможливо здійснити „без знищення товарового виробництва“,

---

¹ Ленін. Твори, т. XI, стор. 14. Укр. вид.

¹ Ленін. Творы, т. X, стор. 62. Укр. вид.

тим часом як проведення в життя програми мінімум можливе і за умов товарового виробництва.

„Перекручення того й другого неминуче призводить до всякого роду фрібно-буржуазних і опортуністичних або анархістичних перекручень (підкреслення іншої Г. П.) пролетарського соціалізму, неминуче затемнює завдання соціальної революції здійснюваної за допомогою захоплення політичної влади пролетаріатом“¹.

Все це просто влучує в максималістів з їхньою програмою-максимум і відкиданням програми-мінімум.

Давні народники не мали ніякої програми мінімум, і ні Михайлівський, ні Лавров ніде й не говорять про програму мінімум з тої простої причини, що російський утопізм, чи, скажім словами Леніна, „теорія російського народництва заперечує застосованість законів і категорій товарного виробництва до селянського господарства“².

Есери, як про це говорить Ленін в іншому місці,—що взагалі спинилися напівдорозі, відійшовши від народників і не дійшовши до марксистів,—поступили і тут як еклектики велими непослідовно, вводячи в свою програму, ще її програму мінімум. Максималісти, повернувшись тут до давніх народників

---

¹ Ленін. Творы, т. X, стор. 62. Укр. вид.

² Ленін. Твори, т. X, стор. 62. Укр. вид.

утопістів, відсунули цю есерівську непослідовність і скасували програму мінімум.

„Прихильники революційної тенденції народників заявили: чому вимагати тільки соціялізації землі? Ми вимагаємо соціалізації фабрик і заводів точнісінько так само! Ми максималісти! Геть програму мінімум! Геть товарове виробництво!..“ Отак характеризує максималістів В. І. Ленін. „В суті справи ця максималістична теорія майже зливається, як і слід було сподіватися, з анархізмом“¹ а далі в іншому місці знову говорить “країння ліва трудовиків, максималісти, дуже мало різняться від анархістів“².

Це нам іще раз стверджує, що народні соціялісти, меншовики есери, ліві есери та максималісти, що їх якось В. І. Ленін назвав „надліві есери“, а потім, нарешті, і анархісти,—все це політичні напрямки, що засіупають собою інтереси різних груп дрібної буржуазії—селян, міської дрібно-буржуазної інтелігенції, дрібних ремісників і взагалі дрібних виробників та інші подібні верстви, що були особливо численні в Росії та на Україні,—країнах з величезними мільйоновими масами селянства.

З усіх поданих у горі характеристик та оцінок ясно випливає й той факт, доведений суспільним розвитком подій і розвитком революційного руху в Росії і в Україні, що

¹ Ленін. Твори, т. X, стор. 62. Укр. вид.

² Ленін. Твори, т. X, стор. 85. Укр. вид.

єдиний революційний гегемон непослідовно-революційного руху селян, ремісників та дрібної буржуазії був пролетаріят, що могутньо впливав на рух трудящих мас та приєднував його до себе в боротьбі проти самодержавного і капіталістичного ладу, а пролетарська кляса сама йшла під проводом більшовицької партії на чолі з Володимиром Ільєм Леніним. Тут більшовицька партія є справді і докінця революційна і соціалістична партія, і сам пролетаріят є справді і до кінця революційна і послідовно революційна кляса, тим часом як есери і максималісти і меншовики заступали інтереси хиткої кляси, тобто дрібної буржуазії, що теж мала два обличчя—і революційне і реакційне,—а через те були мінливі і хиткі, і саму боротьбу з царатом вони проводили непослідовно, з різними тактичними і стратегічними хитаннями та збоченнями то в бік революційної фрази, то в бік опортунізму і угодовства з ліберальною буржуазією.

Лютнева революція та її переростання в соціалістичну революцію і, нарешті, сама Жовтнева революція 1917 року наочно довели вірність аналізи, що її дав Володимир Ільє Ленін, показавши і революційну непослідовність, дрібно-буржуазність, і хиткість тактики та стратегії цих трудовицьких партій, отже і партії максималістів.

Г. Піддубний.

За кордоном.

Промешкуючи 1906 року в Женеві як емігрант, я однак добре знати про все, що діялося в Росії. З уривчастих газетних відомостів ми бачили, що революційна хвиля спадала. Масовий революційний рух, досягнувши своєї найвищої точки в грудні 1905 року під час московського повстання, потім починає підупадати. Однак низка організацій всіляких одмін, зокрема есерів, максималістів та анархістів не перестають віддавати багато уваги індивідуальному теророві. Раз - у - раз падали генерал - губернатори, справники, забиті кулями й бомбами революціонерів.

Революційна молодь, що належала до тих партій та груп, не брала до уваги, що індивідуальний терор у суті речі не є правильна метода, бо на місці одного вбитого чиновника та посілаки царату стає інший, — часто - густо навіть іще гірший за першого, що навіть із більшою твердістю провадить ті заходи, що їх, звичайно, ставить собі царський уряд у боротьбі з своїми ворогами.

Володимир Ілліч Ленін з приводу індивідуального терору писав між іншим таке: „Свобода“ (революційно-соціялістична група.

Г. П.) пропагує між іншим терор, як засіб „збуджувати“ робітничий рух, дати йому дужий „поштовх“. Важко собі уявити аргументацію, що сама б себе наявніш за це спростовувала! Невже ж у руському житті ще мало таких неподобств, що аж треба вигадувати „побудні“ засоби. Та з другого боку, коли хто не збуджується і кого не збуджує навіть руська сваволя, то чи не очевидно, що на одноборство уряду з жменькою терористів він теж буде дивитися, копирсаючи в носі“¹.

Однак багатьом революціонерам того часу ця думка ще не була ясна, як було неясним і те, що коли революція, підупадає то й терор, не врятує справи. Чимало, бо революціонерів, не виключаючи й мене, пристали до революційного руху, вийшовши із дрібно-буржуазного оточення, і не мали марксівського виховання. У процесі роботи у нас не було часу заходитися коло докладного вивчення більшовицької марксівської науки. Ми не працювали коло вивчення революційного руху з погляду марксизму, і багато з нас, не вміючи діялектично думати, але начитавшись брошурок народницького та анархістичного напрямку, бувши в суті речі утопісти, прийшли до переконання, що найреволюційніша метода боротьби це — індивідуальний терор.

---

¹ Ленін. Твори, т. IV, стор. 420, 2 вид.

Ну й дрібно - буржуазне походження наше важило найбільше.

Женева 1906 року являла собою справжній конгломерат і мішанину національностей колишньої царської Росії та людей всіляких партій. Там промешкувала величезна кількість людей з Росії. Не можна сказати, щоб ставлення швайцарського уряду до нас було гарне; висловлюючись точно, емігрантів з Росії тільки терпіли. Жовтнева революція, що відкрила нам двері до всіх найглибших жандармських таємниць, виявила нам багато матеріалу, що стосується листування між царським та швайцарським урядом з при-воду видавання революціонерів. Нам відомі також і факти видавання політичних емігрантів. Та інакше не могло й бути. Всякий буржуазний уряд у кожному повстанні проти капіталістичного, а навіть і напівфеудального царського уряду, бачить небезпеку для свого власного ладу, а в повсталому пролетаріяті—своего клясового ворога. Для кожного буржуазного уряду вихід з видси тільки один. Поки є можливість утримати робітника в його рабському становищі—робити це, не відступаючи перед такими „дрібницями“, як арештування, в'язниця, каторга й заслання, або й видавати його тому урядові, що наготовив свої жертви в'язницею, а то й страту.

Ми жили у Швейцарії невеликою групою, що складалася з таких осіб: я, Алмазов,

Чайкін і Ліпін. Підносячи голову, реакція впливала і на нас тикум чином, що ми поклали собі не чекати на якийсь скорий кінець реакції, а зіходитися коло якоєсь конкретної постійцої революційної роботи. Всі ми в очах російського царату мали вже геть чисто зіпсовану репутацію, а декотрим із нас, ось як мені та Чайкіну, то й зовсім не можна було появитися в Росії. Я був „провалений“ у зв'язку із справою з нападом на харківський банк і тільки випадком обминув арешту. А Чайкіна переслідували за підготову вбивства уфімського губернатора, Богдановича, як помста за задушення повстання уфімських селян та робітників і розстріл робітників у Златоусті.

Наші життєві засоби в Женеві однак починали вже вичерпуватися. Деколи у нас зовсім не було на що жиги і ми почали шукати виходу з цього становища. Залишилися назавжди в Швейцарії ми не хотіли й не могли. Лілін та Алмазов схилялися до тої думки, що треба виїхати в Америку, однак ця думка у них не сиділа в голові, як щось певне й тверде. Можливо, вони й провели б її в життя, коли б у них були засоби на переїзд до Сполучених Штатів Америки та була сума грошей, що потрібна для застави під час приїзду й висаджування з пароплава. Всім бо відомо було, що без такої суми опинитися на американській землі не можна. Однак у наших товаришів не

було засобів навіть на купівлю квитка на пароплав.

Що ж до мене та Чайкіна, то ми одностайно станули на тому, що нам треба повернути назад до Росії. Нас там шукають? Ну, а хіба Росія маленька країна? І чого нам неодмінно іхати туди, де нас знають, і де наші обличчя відомі жандармам та шпигам? Документи? Ну, а хіба ми,—вже старі заїці,—що виготовлювали документи для інших, хіба ж для себе не можемо приготувати фальшиві пашпорти?

Найважніш — це обрати місце, де жити, таке місце, де, живучи з залізним, хоч і фальшивим, пашпортом можна перечекати важкі часи реакції, працюючи в революційному русі, бож до нового повстання робітничої кляси за нашими підрахунками не пройде більше часу як один рік. Так міркували ми, сидячи на ганку селянського французького дімка, десять кілометрів від Женеви, власне вже у французькому селі Аннемас, куди нас загнала вередлива доля. Річ бо в тім, що ми втратили вже нашу квартиру в Женеві і мусили переселитися, мовляв, у Францію.

Дві курсистки, росіянки, що вчилися в Женеві, в хемічній школі, а квартиру мали в цім селі, дали нам у себе на якийсь час притулок.

Від цього села до Женеви прокладена трамвайна лінія, і звідти можна було щодня їздити до міста, без ніяких перешкод пере-

їжджаючи французько-швайцарський кордон.

Та на переїзд до Росії нам потрібні були певні засоби, що ми іх все ж таки не мали. Щоб залагодити ці моменти в нашім пляні, ми поклали звернутися до деяких партійних організацій у Женеві. Вони повинні нам дати засоби на переїзд для революційної роботи в Росії. Справу з пашпартом відкладали тим часом, аж поки не дістанемо засоби на переїзд.

До речі сказати, справу пашпартів доводиться уважати за дуже важливий момент через те, що можна легко натрапити на провалені фальшовані пашпорти. Річ бо в тім, що російський уряд звертав велику увагу на такий осередок еміграції, як Женева, де зосереджувалося луже багато російських революційних сил. Тим то російська охоронка, чи, скажім, просто управа таємної політичної поліції адсилала сюди дуже багато всіляких своїх таємних агентів та жандармів, що й стежили ввесь час за вчинками та діяльністю революціонерів. Ця наволочка над усе тим чи тим способом пропізала в революційні гуртки, залізала в інтімні осередки революційної еміграції, добувала приступи до революційних організацій і довітувалася чимало з того, що вона не повинна була знати.

Коли якийсь новий революціонер діставався до Женеви то перше, про що йому казали його товариші, це те, щоб він

був обережний, що в Женеві повно російських шпигів та агентів охоронки, що він ніколи й нікому не повинен говорити — звідки він приїхав, який час тут живиме та куди й коли збирається виїжджати. Звичайно, не всі виконували ці основні правила конспірації. Було чимало й таких, що не дуже ретельно ховали свої пляні, одверто згадували за своє революційне минуле і про свої пляни у майбутньому.

Серед цієї розмаїтої строкатої людності емігрантської цілком вільно оберталися різні фальшиві пашпортові блянки. Не міг їх дістати тільки той, хто не хотів, або кому вони були цілком непотрібні.

Однак, коли стали збільшуватися випадки арештувань на кордоні під час, коли революційні робітники намагалися перейти нелегально в Росію, тоді організації звернули увагу на конспіративність роботи і на кращі методи видобування пашпортів. Тоді, між іншим, і було з'ясовано, що арештовували здебільшого тих товаришів, що користувалися документами, придбаними за кордоном. Коли про це довідалися революціонери, тоді вони стали одмовлятися користуватися цими пашпортами, бо ж само собою було ясне, що ці пашпорти якимсь чином зв'язані з охоронкою.

Мабуть таємний політичний відділ кинув сюди сам ці пашпорти, навмисно позначивши їх якимсь своїми знаками. І коли у кого

на кордоні під час переїзду знаходили такий пашпорт, то, очевидно, вони негайно ж заарештовували таких осіб, або принаймні записували їх і вистежували уже на місці після приїзду.

Всі оці таємниці нам були вже відомі від інших товаришів. Тим то ми відкинули всі оці шляхи „легального“ переїзду через кордон і поклали собі перетяти кордон найпростішим, хоч може і найбільш ризикованим способом: пішки за допомогою наших зв'язків на кордоні. Звичайно, це робилось за певну 'винагороду, за звичайний хабар, що його дається пачкарям. Хабар цей власне був додатковий засіб існування не тільки для багатьох з-поміж прикордонних мешканців, а навіть і для прикордонної військової охорони.

Другого дня після нашої наради, коли ми ото поклали _ переїхати до Росії для революційної роботи, товариш Чайкін поїхав до Женеви добувати засобч, а я зостався в Аннемасі.

Скориставшись із вільної хвилини, я зійшов на верховину передгірського хребта, за яким власне починається центральний альпійський гірський масив. Це була гора Селев. Я з замілуванням розглядався на прегарну панораму, що розгорнулася перед моїм зором. Справді, звідси було на що поглянути.

Просто перед мене внизу вилискувала спокійна поверхня тихого Женевського озера.

Оддалеки від мене видко зариси Лозанни, а ближче, праворуч, височіли башти Шиньонського замку. І все це на тлі гір і холмів. На кордоні — клясично рівний хребет Юри, з другого боку — вершина одної з наймогутніших швейцарських гір Монте - Рози. А ось вкоронована вічними снігами найвища гора Европи Монблан. Вона здається зовсім близька; здається можна й рукою до неї подати, хоч справді відстань, що відділює мене від гори близько сотні кілометрів.

Зачарований цим краєвидом, заспокоєний і певний своїх сил, повернувся я до Аннемас, тільки відчуваючи голод і думаючи, щоб де повечеряті.

Входжу до кімнати курсисток і застаю там ціле товариство за банкетом. Мене зустрічають з вигуками. Наявна вся наша група, що складається із згаданих чотирьох товаришів.

Були ще крім того троє сестер Зараfovих, господиня квартири соціал-демократка Надія Гладишева, її подруга Ксевія, одні слово уся група, де ми ввесь час оберталися, була тут. У всіх на обличчі я бачу щось нове, люди розчертонілися, і в очах видко збудження.

Коли я входжу, до мене підскакує Алмазов.

— У чім справа?

— А ти де був, що нічого не знаєш? Ось на, читай! — каже мені найстарша з Зара-

фових, подаючи мені вечірній випуск „Gurnal de Genève“¹.

Починаю потроху перекладати французькі фрази, однак у мене миттю відбирають газету.

Натомість чую знову вигуки і тепер виразно:

— У Росії знову революція!

— У Варшаві погромлено всі поліційні дільниці та жандармські охоронки!..

Перепиняючи один одного, як це є мода в росіян, мені переказують останні новини, і через кілька хвилин я знаю вже всі події так званої „Кривавої середи“.

Враження від цих подій за кордоном було величезне, і в багатьох уже складалася уява, що в Росії знову скопилася революційна хвиля. Цим настроєм заразилися й ми.

Перебувши ввесь день у Женеві, Чайкін докладно змалював мені становище серед емігрантських кіл, що, діставши оцю нову з вістку, раптом знову зриваються до Росії. Однак, на його думку, треба тим часом відкласти поїздку до Росії, аж доки не вщухне все сумягтя, або ж навпаки, треба негайно рушити, доки вся маса емігрантів ще не зрушила з місця із Швейцарії. Я погоджувався з його міркуваннями.

Іого зусилля знайти засоби почасті завершилися успіхом. У нас уже була невеличка

¹ „Женевська газета“.

сума, що нам гарантувала від'їзд звідси. Отже, треба було дістати ще трохи, і цю суму грошей ми маємо одержати завтра. До цієї справи втрутилися також і курсистки, що і зо свого боку поклали допомогти нам. Коли другого дня ми одержимо гроші, то ми поклали виїхати звідси через два дні.

Маючи на увазі, що женевський вокзал перебуває під постійним стеженням російських агентів, що стежать за тим, хто від'їздить і телеграфом повідомляють кого треба,— ми поклали обрати інший шлях, що вдавався нам найбезпечніший. Нашу думку підтримав і Юзько Алмазов.

Отож і ухвалили ми, що всі подорожні збиряються вранці на Женевському озері на пристані, щоб іхати звідти до Лозанни, а там уже тим часом повинно закупити для нас два залізничні квитки, щоб оттак — без найменшого забарення на вокзалі в Лозанні — сісти одразу в поїзд і іхати куди треба.

Все пішло далі якнайкраще. Гроші ми дістали цілком своєчасно. На час від'їзду на маленькій пристані зібралося все товариство, щоб випровадити нас у довгу дорогу. Тут було близько десять осіб. Попрощавши наших друзів, ми назавжди залишили „демократичну“ Швайцарію. Зважаючи на ранішній час, бо було десь близько п'яти годин ранку, людей на пристані було дуже мало. На вигляд не видно жодної підозрілої людини. Навколо — майже самі чужоземці туристи.

Наша група, що трималася окремо, була досить мальовнича, і ми звертали на себе загальну увагу. Зарафови принесли з собою гори квітів, і в кожного з нас був букет квітів. На пароплаві ми пили традиційний сироп із гренадином, жартували, кидали дотепами, і отак непомітно доїхали до Лозанни.

— Ну, друзі, час і розлучатися, — вимовив урочисто Алмазов. Отакою ватагою на вокзал і не можна носа показати, щоб не потягнути з собою якого хвоста.

Хоч і шкода розлучатися з таким гарним товариством, однак розлучатися треба.

Отож прощаємо наше товариство. У кількох жінок очі стали вогкі.

Хоч до відходу поїзда ще лишилася одна година часу, однак поклали ми не йти на вокзал. Нас троє. Ми умовилися, що попохдимо біля вокзалу. А потім саме перед відходом поїзда підійдемо знову до вокзалу, де на нас чекатиме старша Зарафова з готовими квитками залізничними.

У мене в кишені адреса моого товариша, що з ним я брав спільну участь у революційній роботі в Харкові, В. А. Агабекова. Він також живе в Лозанні на становищі емігранта.

Час точно обмежений — одна година. Я квапно простую до нього,— а він жив тут неподалеки від станції, — і застаю його ще у ліжкові. Хвилева радість зустрічі і розмова, що хаотично скаче з одного предмета

на інший. І знову прощання, і я поспішаюсь поквапно назад до вокзалу.

Алмазов і Чайкін уже на мене чекають. Сідаємо до поїзда і здивовано бачимо перед собою Харклю та Ерату Зерафових. Вони поклали відпроводити нас ще трохи. Кілька станцій ідемо ми всі гуртом, а потім нарешті й вони залишають нас.

Розмірним тактом вистукують колеса вагонів.

Залишаємо позаду країну, де ми пропустили мало нічотири місяці. І нам здається, що це все, що залишається позаду мов сон і зайва пригода. Думка вся лине в найближче майбутнє. Воно таке загадкове й тривожне.

Ми взяли квитки тільки до Відня. Там ми поклали зробити зупинку в отого нашого харківського приятеля, що ми з ним колись училися в харківському університеті й обміркувати, куди саме скерувати наші кроки. Товариши — непартійний, ніякої участі в революційному русі не брав, він кінчає за кордоном вищу освіту. Людина він надійна. Заїдемо до нього й розв'яжемо у нього на квартирі всі наші сумнівні питання.

Ідемо через Баварію. На одній із станцій, де нам довелося пересіdatи, здається у Регенсбургу, у нас лишилося близько трьох годин вільного часу. Входимо до центрального майдану маленького міста. Бачимо каруселі, місцевий ринок. Здається тут було ще якесь місцеве свято. Ми замішуємося серед натовпу,

дивимось на пречудовий фейверк і через кілька годин знову ідемо далі.

Вранці ми вже у Відні. Відшукуємо квартиру російського товариша, відпочиваємо у нього. Коли ж його не було в квартирі, ми сбірковуємо, що нам робити далі. Питання про перехід кордон ми розв'язуємо в тому розумінні, що ми перейдемо його нелегально. Але перед нами стоїть ще одне питання, а саме: куди ж ми подамося після того, як перейдемо кордон.

— Тобі, Костю, взагалі не треба їхати на Україну, — каже мені Чайкін. — Тебе бо там знає кожний¹ шпиг. А тобі Юзіку, теж не треба туди показувати носа. Я даю вам пораду обидвом їхати на Урал. У мене є гарні звязки в Уфі, де ви можете влаштуватися на довший час. Там ви будете жити і працювати в організації.

— Ну й нехай буде Уфа, — кажу. — Але, щоб не заіхати на кілька днів до Харкова це — неможливо. Побуваю таки в Харкові, побачуся з товаришами, що залишилися цілі від жандармського розгрому, а потім вирушу до Уфі. Ну, а ти, Юзіку, як? Ну, давай отак і зробимо, а потім поїдемо на Урал.

— Згода, — виголошує Юзик. І на тому ми погоджуємося.

Чайкін намагається протестувати, показуючи нам небезпеку моого повернення до Харкова, де мене чекає мотузка за дві справи. Однак ми обидва уперлися і не здаємо

своїх позицій. Поклали всім гуртом іхати до Харкова.

Взявши на облік усі наші засоби, ми побачили, що у нас залишається кілька десятків карбованців. На ці гроші ми купуємо два бравнінги середнього розміру.

Через одну добу ми вже на кордоні. Прикордонна глушина, мале містечко зустрічає нас непривітно. Посипає дрібний дощик, все навколо розм'якло. Про негайний перехід кордону не могло бути й мови.

Про це нам так говорить і старий наш приятель пачкар, та це ми й самі гаразд знаємо.

Минає два дні бридкої нудьги. Зазнайомлюємося з життям на прикордонній смузі. Воно таке непомітне назверх і таке дієве в середині. Господар наш безнастінно зайнятий; до нього приходить безліч людей: тут переправа пачкарного краму по обидва боки кордону, тут і умова з російськими та австрійськими прикордонними частинами і, нарешті, переправа людей.

Протягом двох діб, що ми перебули тут, господар уже разів із п'ять устиг перебувати на території Росії, чи власне потойбіч України. Кордон живе своїм власним життям, що його розуміють тільки присвячені. Однак ми ж і надивилися тут на всілякі справи і дільця. Прикордонна людність живе з пачкарства. Після речі все це робиться тут цілком одверто. Коли треба ісправити щось до Росії, то уповноважений просто таки йде до

начальника російської прикордонної сторожі й умовляється з ним про перевіз краму просто возами. Той, діставши винагороду, доручає цю справу єфрейторові, а цей, своєю чергою взявши хабаря, передає справу „нижнім чинам“, тобто звичайним солдатам. Ці заробляють найменше на перепуску краму, хоч власне саме від них безпосередньо й залежить перепуск краму.

Прикрих випадків тут не може бути, бо все навколо куплене, і прикордонна сторожа не має ніякої причини й інтересу витворювати зайві історії, що можуть шкідливо відбітися на їхньому заробіткові. Коли часом і трапляється, що крам захоплюють, то ж без цього не можна ніяк обійтися в офіційних звітах, і вони власне ніякого відношення і до організованих пачкарських переправ не мають, бо коли кого тут впіймають, то хіба найдурніших дурнів.

Така сама справа із переправою нелегальною людьми. Переправа живого краму, як тут називають подібне пачкарство, ще простіша, ніж переправа вантажів.

Прикордонну частину ще за добу наперед повідомляють точно, яка кількість осіб, приміром, сьогодні, має перейти кордон з Австрією до Росії і скільки людей перейде з Росії до Австрії. Згідно з цим підрахунком і робиться облік заробітку. Начальник прикордонного пункту отримує по три карбованці за одиницю, а єфрейтор і нижній чин — кож-

ний по одному қарбованцю за „голову“. У цих справах, що дають прикордонній сторожі найпевніший дохід, прикордонна сторожа має ще менше інтересу створювати якісь ускладнення. За уесь недавній час не було жодного випадку, щоб прикордонна сторожа арештувала була якогось емігранта. Та це й цілком зрозуміло. Бо перше таке арештовання було б налякало багатьох і після цього вони б шукали інших місць переправи, тобто певніших місць, а це призвело б своєю чергою до зменшення заробітку даної прикордонної сторожі, або й зовсім припинило б цей заробіток на довгий час.

Тим часом, коли товариш Алмазов ставився, з деяким упередженням до переходу кордону ми з Чайкіним були твердо переконані, що ця справа закінчиться ціл ом певно. Навпаки, ми вбачали деяку небезпеку вже там, далеко за кордоном, саме коли ми будемо переїжджати від прикордонного містечка до найпершого найближчого міста, тобто до міста Кремінця. Бо на кожну нову людину, що опинилася в прикордонній смузі, дивляться звичайно уважно, іожної хвилини ми могли наскочити на кінний роз'їзд, що міг би зацікавитися нашими особами. Однак ця небезпека була б справді чиста випадковість.

Через два дні перестав іти дощик. Господар нашої корчми попередив нас, щоб ми були готові. Ми заплатили йому по дванаадцять карбованців з особи.

Близько десяти годин вечора він передав нас спеціальній людині, — провідникові, — галицькому українцеві, і ми вирядилися в дорогу. Ніяких речей з собою брати не дозволялося. Речі бо мають бути приставлені нам окремим способом. Та нам не було чого і брати з собою. У мене, приміром, був тільки маленький сувій. Єдина нелегальна річ, що ми мали її, це були наші бравнінги. Але вони були у нас сховані по нашах кишенях.

Ніч темна, беззоряна — така, що через два кроки вже нічого й не видко. Згідно з наставою провідника ми йдемо ключем, нас близько десятка осіб. Ми вже йшли довгенько, і за моїми здогадками ми мали пройти вже близько п'яти кілометрів. Йдемо без ніяких стежок і досить часто міняємо напрямок. Я розумію, що наші звороти істотною потребою переходу ніяк не викликаються, а язляють собою просто удаваний маневр. Однак ми все це добросовісно виконуємо. Команда є іти — йдемо, команда дана стати — стаємо.

Провідник спиняється, прислухається.

— Почекайте з чверть години тут, я зараз приду. Але було б краще, коли б ви всі полягали, або принаймні сіли...

А сам раптом ховається в непроглядну імлу.

Люди сідають на землю. Земля після недавнього дощу ще холодна й вогка. Не бажаючи

простигнути, я залишаюся стояти. З усіх боків на мене починають гикати, і я мушу слідувати за прикладом інших. Усі мовчать... Навколо ані звука.

Через кілька мінут провідник повертається:

— Можна йти...

Знову ключем тягнемося мовчки. Раптом просто перед нами виростає якась темна постать, поза якої ми й проходимо. У руках у неї рушниця. Чуємо тихий шепот і слова:

— П'ять, шість, сім...

Зміркував, що це прикордонний солдат, що рахує, скільки карбованців він має одержати за кожну нашу голову.

Не встигли й відійти півкілометра, як десь узбіч розлягається сюрчик.

— Лягай, — командує провідник.

. Вся партія мигтю падає на землю. Відчувається, що декоторі перелякалися. Я цілком спокійний, бо переконаний, що цей сюрчик складає частину програми цієї комедії, що її називають „перехід через кордон“. Лежимо хвилин із десять. З другого боку розлягається другий сюрчик.

— Вставайте, — виголосив провідник і швидко віддалився в темряву.

Через півгодини ми в українському селі по російському боці. Це село розташоване якихсь кілометрів із п'ять від залізниці та кілометрів із сорок від Кременця, куди нам треба приїхати на точно призначену годину, щоб дістатися до потяга і потягом їхати далі.

Улаштовуємося ночувати в російській корчмі. Господар приводить до нас візника і з ним ми умовляємося, що на завтра нас приставлять о другій годині дня на вокзал. Вийдти треба о дев'ятій годині ранку.

Проводимо безсонну ніч, через безліч бліх у перетертій соломі матрацу.

Ранком ідемо до Кременця. Пара худеньких шкапин дрібною ристю відмірюють кілометри. Все минає щасливо. Коли-не-коли візник обачно озирнеться обабіч. Проїхали ми вже півдороги, нікого й не видко. Поволі наскоси ми віддаляємося від кордону.

На обрію, кілометрів з два від нас, несподівано з'являється якась постать. Я не можу ще визначити, що це таке, але далекозорий візник бачить у цій постаті вершника; він трохи затурбований. Його затурбованість переходить і на нас.

Чайкін перекладає з бічної кишені пальта бравнінг до кишені в штанах. Він сидить за спиною візника і рухом показує мені і на вершника, і на візника, і на бравнінг. Розумію його думку. Коли треба, отже, зробимо озбройний опір. З свого боку готуюся організувати, а на випадок потреби, то й улаштувати належну зустріч незнайомій постаті вершника.

Ми швидко наближаємося один до одного. Через кілька хвилин можна визначити ясно, що іде військовий, а військовий у цьому районі—це значить прикордонник. З'їхалися. За спиною

у вершника теліпається коротка козацька гвинтівка... Він мовчки нас оглядає, і не зменшуючи ходи проїздить мимо.

— Свій, — подає репліку візник.

— А буває й так, що зустрічаш і не своїх? — питає Юзик.

— Ну, та як сказати? Хіба людину можна віднати: свої чи ні. От тутешніх прикордонників ми знаємо всіх; вони всі „свої“, а за неприкордонників поручитися не можна, а надто тепер. За останній час уже надто багато людей переходить по той бік. Ну через це й жандармів тут часто - густо можна натрапити; зайждають із Кремінця, все виглядають. Але жандарм — нічого; його по формі можна віднати оддалеки, а то бувають ще якісь цивільні швендуються, напевне заздрять, що наші прикордонні заробляють гроші. Нещодавно наш сотник заарештував такого типу. Однак потім довелося прохати вибачення. Він витяг якісь папери та все лаяв сотника. Виявилося, що це був якийсь агент. Отже — великий пан.

— Ну й що ж потім? — питаю.

— А що потім? Потім ротмістр дав йому тарантас і він поїхав до Кремінця, а звідти прийшов якийсь папір до ротмістра і він дуже потім сердився, кажучи, що таку сволоту не треба було заарештовувати. Бачите, отже, своїх не пізнали.

Так непомітно в розмовах і проїхали ми другу половину дороги.

Квитки на кремінському вокзалі ми долучили купити Юзику Алмазову. Я й Чайкін мали в кожному випадку невиразну зовнішність, а в Юзика був вигляд і одіж типового робітника.

Над вечір ми від'їхали з Кремінця, а рано-вранці ми були вже у Києві і цього ж дня під'їжджали й до Харкова.

А що на вокзалі нам появлятися було небезпечно, то ми умовилися вийти з поїзда на передостанній станції, у Рижові, де в мене було чимало знайомих.

Просто таки на станції одразу й зустрічаю члена нашої максималістської групи Тоню Донецьку. Ми зраділи, побачивши один одного. Кажу своїм товаришам:

— Навіть ночівля забезпечена.

Дійсно, через якусь годину ми вже всі сиділи в дачній місцевості Пісочина на ганку селянської хати.

Знову Харків

Донецька утаємничила мене в усі події, що скотися протягом останніх часів у Харкові у революційних гуртках взагалі та в нашій групі максималістів. А події були справді запаморочні.

Тяжка реакція душила всілякі блиски революційної думки. Столипінська політика насаджувати провокаторів в революційне середовище очевидчаки дала свої бажані

наслідки для царського уряду. Помітний відхід від революційного руху чималої частини дрібно-буржуазної інтелігенції, скоро тільки вона побачила глибокий класовий характер робітничого руху,— ось характерна риса того, що сталося за час моєї чотирьохмісячної відсутності. Від нашої революційної групи максималістів, що недавно мала понад тридцять чоловіка, залишилися на волі лише одиниці, а частину вже повішали; отак загинув Нікіфоров і Швець, декотрі пішли на заслання, а декотрі сиділи в Холодногорській тюрмі і чекали на свою долю.

Не було ніякої певності в тому, що й товариші, що ходили на волі, не будуть через кілька днів теж заарештовані. Це тим більше, що навіть у такій малій організації, як наша, знайшлося два провокатори,— обидва студенти технологічного інституту,— Завадський та Аркадій Родзянко. Одного з них уже забив член нашої групи Петро Гайковий, а другий — одного часу, щоб обдурити товаришів, був заарештований, але тепер уже знову був на волі.

Сама Таня Донецька відійшла від революційної роботи в нашій групі, бо майже вже не було з ким працювати; вона дійшла дої думки, що треба на якийсь час відійти в глибоке підпілля, а тим часом іще нічого не робила.

Маючи зв'язки з багатьма великими робітничими організаціями міста Харкова та хар-

ківських виробень, я поклав зараз таки з'ясувати, в якому стані перебуває там революційна робота. Другого ж дня я подався до робітників заводу Гельферіх-Саде.

Тут я виявив картину ще менше втішну. Жандармські арештування повиривали з наших лав майже всіх тих робітників, що я раніше їх знов як членів нашої організації. Багато з них попереходили на нелегальне становище і продовжували боротьбу, не піддаючись своєму клясовому ворогові. Величезна кількість робітників, що про них агентура жандармерії мала відомості як про учасників революційного руху, були звільнені з підприємств і голодували на становищі безробітних. Спроби таких товаришів улаштуватися на роботу по інших підприємствах зазнали невдачі, бо кожна управа заводу одержувала так звані штрафні списки з категоричною вимогою згаданих у списках людей на роботу не приймати.

Обидві харківські тюрми були переповнені аж до нікуди. Крім того поліційні дільниці теж були обернені на місця ув'язнення. Все це показувало на те, що розгубленість царського уряду та його апарату, як це було за часів кінця 1905 року, під впливом масового революційного руху, починає тепер зникати. Спираючись на внутрішні сили реакції, почав працювати посиленим темпом апарат царської самодержавної влади, за-

душуючи революційну думку, борючись із революційним рухом та допомагаючи визискувачам душити і визискувати робітника.

Я прегарно розумів, що за теперішніх умов мені не пощастиТЬ проприматися в Харкові на нелегальному становищі більш або менш довгий час. Однак у мене було дуже велике бажання побачити одного з робітників,— Коритіна Олексія, що одного часу стояв на чолі тутешньої харківської організації есерів. Це змусило мене відмовитися від негайної поїздки на Урал, бож, крім того, він іще був мій близький товариш. Через два дні Алмазов і Чайкін від'їхали на Урал, а я продовжував шукати Коритіна.

Я мав про нього дуже суперечливі відомості. Котрі казали, що він працює за токаря під фальшивим прізвищем на котромусь з харківських заводів, а котрі казали, що його за теперішнього часу у Харкові немає зовсім. Нарешті, декотрі знову ж таки подавали зовсім певні відомості, що він за даної хвилини перебуває в Харкові, але увійшов цілком у глибоке підпілля і що деколи його навіть подибають у місті. Отак мої зусилля відшукати його досі ще не дали ніяких наслідків. Самому ж мені було дуже важко блукати по місту, де мене знало дуже багато людей.

Через це я доручив відшукати Коритіна двом своїм знайомим — братам Веретельниковим, Петрові та Олексі, та прохав їх

подати мені вістки про наслідки своїх шукань.

Через два дні від Коритіна одержано записку. Якась незнайома людина подає мені його адресу, — десь аж на краю міста. Діждавшись смеркания, обережно йду туди, тримаючись твердої інструкції, щоб ідучи не привести за собою шпига. Коритін жив у цілком відокремленому дімкові на Павлівці, через ярок. Дімок стоїть у глибині півдесятинного фруктового саду. І сад, і двір стереже ціла зграя собак, що іх, як потім ми з'ясували, завели з конспіративних міркувань.

Всі мешканці цього дімка тої хвилини, коли я надійшов, пили на ґанку чай. Тут були: господар цього дому — харківський землемір, його син, юнак років з сімнадцять віку, сам Коритін і незнайома мені людина десь під п'ятдесят років, з невпорядкованим волоссям, що стирчало на всі боки.

Почуввши, що я щойно приїхав із Женеви, товариство накинулося на мене з усілякими питаннями. Я задовольнив їхнє природне бажання знати, як живуть за кордоном російські емігрантські кола.

— Я давно знаю, що ви шукаєте мене, — сказав Коритін. — Другого дня після вашого приїзду мені сказали про це. Ми тутувесь час розв'язували питання про вашу роботу з нами. Здається ви трохи хемік?

— Так, трохи знайомий із цим ділом.

— Ну тоді от що, товаришу, — почав він, показавши мені на літню людину. — Він буде ваш керівник, він буде з вами про все говорити. А тим часом ми з вами підемо' ось туди й поговоримо про всілякі наші справи.

Ми відійшли до садку, сіли в середині кола з величезних псів, що оточили нас з усіх боків. Собаки не були вже такі страшні, як воно ото видавалося з першого разу.

Коритін мені розповів, що в цьому домі влаштовано лябораторію вибухових речовин. Лябораторія тепер уже добре працює. У лябораторії працює два чоловіка; родина господаря не бере ніякої участі в цьому ділі.

Людей не вистачає. Огже він пропонує мені взяти участь у роботі в лябораторії.

Я не завагався ані на жодну хвилину й охоче дав свою згоду. Раніше я вже самостійно готував вибухові речовини пікратового складу. А в Швейцарії я вивчав довготривалість горіння гнотів і досяг поліпшення горіння бікфордова гнота. І взагалі робота ця мені дуже подобалася.

— Ну от і добре. За вчителя нам буде наш товариш — досвідчений хемік і справжній спеціяліст вибухових речовин. Крім того, він взагалі дуже цікава людина. Поживете тут і самі побачите. А тепер ходімо й донього.

На ганку сидить незнана мені людина; господар і син уж пішли геть.

— Ну ось, молодий хлопче, — звертається він до мене, — які у вас пляни щодо майбутнього? Мені вже відомо з розмов із товаришем Коритіним, що ви цілком тепер на нелегальному становищі. Він мабуть уже пропонував залишатися з нами у цьому „маєткові“ і працювати разом. Згодні?

— З великим задоволенням, — кажу. У мене, власне, були інші пляни й міркування. — Я давав зовсім звідси від'їхати. Але зважаючи на те, що ця робота дуже цікава, а там, куди я мав їхати, я певно ще не знаю, що робитиму, то я звичайно залишаюся тут.

— Отже залишаєтесь? Ну й добре.

Незнайомий товариш тим часом на якусь хвилинку перестав говорити і по столі дрібно застукали його пальці. Він утопив свій погляд понад мою голову. Він зосереджено про щось думав. І впродовж кількох хвилин він зовсім перестав думати про мою присутність. Світло-сірі очі його, не моргаючи, дивляться в якусь одну точку.

— От і добре, — знову сказав він. — Нам, і мені і Коритіну, потрібна людина, бо самим нам важко справлятися з роботою... Але ж я повинен поставити перед вами низку правил конспіративного характеру. Ні одного з цих правил ви не повинні порушувати.

— Наперед даю вам на це повну згоду.

— Насамперед, ви не маєте права нікуди відходити з цієї території. Уважайте, коли хочете, що ви отут арештовані. Розташування

садиби дуже вигідне. Звідси ми бачимо кожного, хто приходить сюди й відходить звідси. Садиба цілком відокремлена. Крім усього її прегарно стережуть собаки. Ніяка стороння особа не може прийти сюди непомітно. Однак і вам не слід підходити до паркану, бо вас можуть завважити, бо паркани нижчі за ваш зріст. Ми вже самі тут будемо харчувати вас.

Оде і є основні правила.

— Ну, а ще які приписи у вас є?

— Потім того, ви не повинні протягом досить довгого часу ні з ким листуватися, і ви маєте бути відяті від усього світу. Цього вимагають особливі умови конспірації, у яких ми працюємо. Навіть жінка Коритіна не знає, де він перебуває. Ну й останнє: на випадок провалу й арештування ми ставимо озбройний опір і ховаємося хто де зуміє і як зуміє. От здається і все. Я вже не кажу вам про абетку конспірації, яка сама собою розуміється. Коли, припустімо, вас заарештують, то ви взагалі ніяких показів не робитимете. Згідні?

Я замислився. Все це було, звичайно, вірно і цілком природно. Але жити в Харкові і знати, що поруч з вами боряться ваші товариши з одної з вами групи проти царських посіпак і не мати змоги брати участь у тій роботі — це звичайно важко. Мені було важко відятити цілком себе від своєї максималістської групи.

— А чи не можна було б працювати тут якийсь час, а потім на певні терміни відходити звідси і робити свою роботу з своєю групою максималістів? А потім я міг би знову повернати сюди назад.

Він знову замислився, занурився кудись далеко в свої думки, і навіть не зразу мене зрозумів; я повторюю йому свою думку.

— Про це ми краще не будемо зараз говорити, — сказав він нарешті. — Принципово я за те, щоб у вас не було ніяких виходів звідси та ходження туди-сюди. Спочатку ми проробимо з тиждень тут, зараз бо у нас жастала гаряча хвилина, а потім все „створиться“ само собою, як каже Лев Толстой.

Наче ми й умовилися.

Другого дня з самого ранку Іван Олексійович, як ми звали незнайомого літнього хеміка, вводить мене в курс роботи та з постановою й в лабораторії.

Велика кімната. На полицях, на столах — кольби, реторті. На них видко чималий шар пороху. Видко, що вони вже довгий час стоять без уживання. Звертаю на це увагу Івана Олексійовича.

— А це, бачите, рештки минулого. Ми переробляли тут пікрат калія, мелініт і ліддит. Але тепер ми вже залишили цю роботу, бо надто вже важко добувати сировину. Зараз ми працюємо тільки коло самої маси, ось вона — гризутин. Але на мою думку це найкращий гатунок динаміту. Одержано право-

в готовому вигляді з Донбасу з самих шахт. Недавно ми одержали цілу партію, близько одного пуда.

Специфічний запах динаміту справді наповнював усю кімнату.

— Н-да, — мугикаю я на відповідь. — Запах зовсім не конспіративний.

— Це нічого, можна й не боятися. Навкруги все свої люди.

— А що ви скажете на те, коли я принесу два кіла пікринового квасу. У мене від попередніх робіт дещо залишилося з цього складника. Даваймо переробимо, адже з нього буде прегарна маса. А понад усе з роботою цією я добре знайомий.

Іван Олексійович одразу оживився.

— Ну от і добре. Несіть, несіть його сюди. Абож ні... Краще підождімо! Закінчімо термінове замовлення, наповнімо оболонки, а потім і візьмемося за пікриновий квас. А ви не можете ще дістати його?

— Та не знаю, спробую, може й дістану, як пощастиТЬ.

Почали наповнювати набої-бомби. Форма набоїв — найпримітивніша, так звана „македонка“.

Не можна сказати, щоб і робота була безпечна.

Насамперед під буркотіння Івана Олексійовича ми спровадили до льохуувесь запас, що у нас був у дворі, поклавши це все окремо від житла.

— Щоб його чорти побрали, Олексія! Багато разів я прохав його винести динаміт із кімнати, бож багато його. Може трапитися, що не тільки ми самі можемо знестися на небо, але підведемо господарів і дім змищемо. Ну, на якого біса нам так багато тримати динаміту в кімнаті? Адже ж ми завжди можемо взяти собі таку кількість, яка нам потрібна. І що за неретельна людина! — бурчав Іван Олексійович.

У льоху ми знайшли добру діжу; туди ми і склали „гризутин“.

Робота з „македонками“ була надзвичайно неприємна. Сам хемік ставився до набоїв цього гатунку дуже недоброзичливо. Та інакше не могло й бути. Спочатку набій цієї одміни являє собою дві півкулі, які щільно пригвинчувалися одна до одної.

Але робота та властивість її дуже різнилися, залежно від того, яка має бути бомба: „македонка“, „гнітна“ чи вдарна. З гнітним набоєм не було ніякої мороки. У середину вибухової речовини вкладується детонатор, патрон з вибуховим живосріблом, а через вивідну відтулину вкладали гніт, у даному разі бікфордів гніт, що виходив назверх. Цей кінець гноту можна запалити кожної хвилини сірником або навіть від цигарки, і залежно від довжини гноту настає через кілька секунд вибух.

Ця система бомб хоч була майже цілком безпечна під час набивання та обходження

з ним, проте, бувши дуже проста, вона все ж таки мала дві негативних особливості. Це те, що її доводилося таки на якусь хвилину запалювати, або в крайньому випадку мати запалену в зубах цигарку і пильно стежити за тим, щоб серцевина бікфордова гнота не обсипалася. З попередньої практики, зокрема під час повстання на заводі Гельферих Саде, відомо було, що часто - густо запалиги бомбу не могли ні від цигарки, ні від сірника, бо з бікфордова гнота висипався запальний порох.

Ударна бомба це така бомба, що вибухала від дужого струсу, приміром, падаючи на землю тощо. Готовати її треба було іншим способом, і на те потрібна була величезна обережність. До цього часу мені не доводилося мати діло з такими бомбами. Про це я одразу й сказав Іванові Олексійовичеві.

— Ми дуже рідко коли готуємо їх, — сказав він мені. — І це буває тільки тоді, коли нам відомо, що його треба незабаром пустити в діло. Оця система дуже небезпечна, вона вимагає великої обережності під час роботи і під час перенесення та зберігання. Коли виробляти їх хатнім способом, то дуже важко добитися однакової товщини шкляної рурки, що є підвалина самої бомби. Але крім того ніколи немає певності, що набій під час падіння розірветься. Коли він упаде на землю так, що рурка буде лежати пристовісно до поверхні землі, тоді вона може і

не зламатися і вибуху тоді не буде. Ми намагаємося однак вигадати таку систему, що являла б повну гарантію безпечності, набивання й повну певність, що падаючи бомба вибухне. Олексій працює над цією системою вже давно і здається розв'язав її; або принаймні був дуже близький до її розв'язання. А тим часом нам треба приготувати за старою системою шість гнотових бомб та дві вдарні бомби.

Ми заходилися коло виконання нашого завдання.

Спершу взялися до гнотових бомб. Я набивав оболонки бомб динамітом, видовбував гнізда для капсулів, а Іван Олексійович пристосовував капсулю, гнот і загвинчував бомбу. До обіду цю частину роботи ми вже закінчували.

Цього дня ми вже більше не працювали. З міста повернувся товариш Коритін, що перед тим ходив за якимсь ділом. Він забрав усі гнотові бомби, відніс їх кудись і повернувся аж увечері.

Я взяв книжку і заглибився читати. Отак я читав аж до самого вечора під яблунею.

Мое вухо вловило нові звуки в домі, здається, ніби на точилі виточують щось. Я поклав собі довідатися, що воно ото. Коли дивлюсь, а в одній із кімнат сидить Коритін. Він виточував на ніжному токарному варстаті якусь конусову річ. Я здогадуюсь, що це модель для бомби, і стежу

як під його руками ця річ набуває дедалі виразніших і певніших форм.

Перед ним на столику лежить рисунок бомби натуральної величини. Він раз - у - раз перевіряє і лінії рисунка, і модель. Летить дрібна метал'цова стружка, варстат джижчить. Я дивлюся на серйозне, зосереджене обличчя Олексія і згадую, як кілька місяців тому він на мітингу в паротяго - будівельному заводі закликав харківський пролетаріят до боротьби. До цього часу в мене у вухах дзвенить його палкий заклик, пронизаний глибокою непримирністю і ненавистю до жандармів, до царя, до гнобителів робітників і селян. Яка різна може бути людина. Зараз у його очах спокій, зосередженість. Він закохано дивиться на витвір своїх рук.

— Гарна буде річ, — каже він. — Цими днями будемо пробувати; гадаю, що ніякий критик не може причепитися. Багацько часу пішло на це; однак добився того, що вважав за потрібне. Тут тепер буде все: безпечність, вигідність і сила буде чималенька.

Дивлюся на модель, і треба одверто віднати — нічого ще покищо не розумію. Признаюся в цьому Коритіну:

— Я повний профан і ніколи ніяких моделів не тримав у руках.

— Ну, та тобі й можна це вибачити, — спокійним тоном він мені каже. — Ти ж не працював на заводі, а тільки вчився. А ось я так із дванадцяти років працюю на заводі,

учитися мені не довелося, не було на це часу. А дуже хотілося мені теж повчитися.

— Дивись, от сюди, — показує він мені на рисунок, продовжуючи розмову далі через кілька хвилин. — Бачиш, уся сіль є в тім, що бомба має неоднакової товщини стінки. Отут вона тонка, а на дні вона стає зовсім товста. Чого ми досягаємо цим? А того, що хоч би ми як кидали бомбу, вона весь час буде падати на землю найтовщим місцем. Ось тобі попередня модель, а з неї я виробив ось таку бомбу й дивись як вона падає!

На цих словах він кинув бомбу на підлогу, звичайно — не набиту, а порожню. І справді чавунна бомба кілька разів падала на підлогу і все падала так, як казав Коритін. Почувши гуркіт чотирьохфунтової бомби на підлозі — до кімнати увійшли син, господар дому, а потім Іван Олексійович. Усі ми з великим зацікавленням дивилися на цей наслідок роботи нашого старого досвідченого ливарника, бо наш Коритін за своєю спеціальністю був ливарник.

Не зважаючи на нових людей, що прийшли дивитися на роботу, Коритін продовжував мені свої пояснення.

— Іще що нового ми бачимо в нашему кресленню? Бачиш — ось відтулина, куди ми затгинчуємо систему детонаторів. Про неї говорити не буду. Це зовсім окрема річ. Суть справи тут у тім, що всіляку бомбу, зовсім готову для вживання, набиту якою завгодно

вибуховою речовиною, навіть піроксиліном, можна тримати цілком окремо від запалу. Навіть, щоб була повна безпечності, їх можна тримати у різних кишенях. Коли треба пускати в діло бомбу, тоді ви негайно загвинчуєте систему запалу, на що взм' треба не більше яких п'ять секунд... і все готове. Детонатор, як можете це ви самі бачити, лежить у протилежному кінці від найтовщої частини оболонки. Але це тільки так здається. А справді він цілою своєю системою увіходить у середину набою бомби, от сюди, і тут йому треба приготувати вільне місце.

Дивлюсь на рисунок і мені зовсім ясна стає вся система бомби. Неясний тільки запальник, що я його ніде й не бачу.

— А де ж тут детонатор?

— Тут теж цікава новина, — відповідає Коритін. — Ось тобі рисунок детонатора.

З купи паперу він витягає дві схеми.

— От, бачиш, тут запальник зроблений за допомогою гвинтової шкляної рурки. На кінці рурки причіплений кусник свинцю. Коли бомба падає на землю, свинець своєю вагою ламає рурку. З рурки розливається сірчаний кvas на мішанину бертолетової соли з гrimлячим живосріблом, через що виникає вибух всієї маси.

— А ось тут, — показує він, — детонатор, зроблений цілком інакше. Тут нема ні шкляної рурки, ні бертолетової соли, але натомість через товсту частину оболонки прохо-

дить залізний стрижень, що виходить на цілий сантиметр назверх. Стрижене зроблений так, що рухається, мов шпіндель. А що бомба падає на землю тільки своїм грубим краєм, то вона завжди падає на кінець цього стрижня, що виходить назверх. Стрижене тоді вдаряється у верхню частину бомби, запалює в патроні громляче живосрібло, а звідси постає і вибух. Зрозуміло?

— Ну, а для чого оцей наріз на зовнішній частині стрижня?

— А це для того, щоб запобігти всілякі нещасливі випадки. На цьому нарізі буде обертатися маленька гайка. Коли її пригвинтити, тоді стрижень підтягнеться, і не торкається патрона з громлячим живосріблом. Коли ж її відгвинтити та викинути, тоді стрижень знову вільно пересувається і тоді бомбу можна кидати. Таку бомбу, поставлену на запобіжну гайку, можна покласти до кишень, якщо вона, звичайно, вміститься, і можна йти з нею куди завгодно, хоч на танцювальну вечірку. Повна гарантія безпечності.

— Ну, а ти що гадаєш? — звертається він до Івана Олексійовича з захопленням.

У розмову втручається Іван Олексійович.

— Мені здається, — каже він до Коритіна, — що ти розв'язав завдання побудови бомби найкращим способом. З теоретичного погляду нічого не можна й бажати більшого. Лишається тільки одне: випробувати її на практиці.

— Тоді ми з'ясуємо остаточно, якій системі віддати перевагу.

Бачачи таке близьке завершення наших плянів і надій, якось не хочеться братися до виготови отих двох ударних кустарних бомб, що на них чекають наші приїжджі.

Отак у розмовах непомітно минув вечір. Спати ми влаштувалися в садку.

Коли ж я другого ранку прокинувся, сонце світило мені просто в обличчя.

Іван Олексійович уже працював. Мені треба було зробити дріб'язкову й дуже небезпечну справу — набити динамітом дві ударні „македонки“.

На малесенькому горні, влаштованому просто таки тут у кімнаті, ми й робили всю роботу. Це горно влаштував наш енциклопедист столярних, ливарних і слюсарних та інших робіт — товариш Коритін.

З Іваном Олексійовичем я розпалював шкляні рурки точного виміру, витягував їх доводячи до мінімальної товщини стінки шкляної рурки і потім прилаштовував до спеціального заглиблення в самий край оболонки. Цим і закінчувалася перша операція, справді найлегша.

Але далі була складніша робота. Треба було приладити до цієї рурки олив'яну кульку. Ми залишали один край рурки одкритим, і натягали на рурку кульку з діркою таким способом, щоб кульку вільно можна було пересунути рукою. Але кулька не по-

винна була також надто вільно сама собою пересуватися, і не бути надто туга. При такій роботі, звичайно, багато рурок мали гандж і пропадали: то вони були надто товсті, то надто тонкі.

Після цього рурку наповнювали за допомогою піпетки сірчаним квасом, залютовували кінець її, потім надягали олив'яну кульку і клали її у шклянку з водою. Після пильного промивання, її клали в посуд із дестильованою водою, що мала знищити всі сліди квасу. Дестильовану воду після того випробовували лякмусовим папером. І коли реакція була цілком безквасна, тоді можна вважати цей процес за закінчений.

Тільки після пильного перевіру можна бути певним, що ніде нема послідів квасу і рурка не пропускає нічого.

Іще раз приладжуємо детонатор, тобто приготовлену рурку до тої половини оболонки, де ми для неї маємо заглиблення; і коли все було гаразд зроблене, тоді ми пригвинчували другу половину чавуна.

Таким чином були приготовані п'ять детонаторів: Коли загвинчували дві половини бомби, то один із детонаторів від краю був розтрощений і його довелося викинути. Лишилося чотири — по два на кожну бомбу.

Довго Коритін приглядався, котрий саме з них обрати. Не було здається можливості, яку б він тут не зважив і не врахував. Розв'язавши це питання, він нарешті при-

ступив до останньої операції. Промито чавунні оболонки. На кожній з половиночок крейдою намальована цифра, що відповідає цифрі детонатора. Півкулі наповнені динамітом. Всередині залишається жолобок для детонатора; туди вставляється рурка й обидві половини загвинчуються. Смертельна зброя готова. Коритін бере свої дві бомби, вкладає їх до маленької валізки, наповненої ватою.

— Скоро упорались,— каже Коритін.— А передати треба вже сьогодні, бо хлопці й так затрималися тут довго.

— Ну, кінець! — сказав Іван Олексійович,— тепер ми вже не будемо більш робити оцих ударних, доки не випробуємо нашого винаходу. Нема чого піддавати самих себе великій небезпеці, коли можна й легко цілком обминути.

Фабрика бомб

Від першого дня, коли я почав працювати в лябораторії, мене цікавило питання, яка організація її утримує, на чиї засоби вона існує. Та не бажаючи надто виявляти своє зацікавлення, я про це деякий час мовчав. Нарешті, після кількох днів вимушенної безділля, коли працював сам Коритін, я зважився запитати його про це.

— На засоби більшовиків та соціалістів-революціонерів,— відповів він.— Обидві організації бідні і кожна з них зокрема не має

досить сили організувати таке діло. Подивись, як багато тут обладнання: тут ти маеш і токарний варстат різати на дереві, і повний набір струментів, багато вибухових матеріалів, хемічні прилади, і реактиви; саме обладнання горна коштувало чого! Отож, через це й поклали ми організувати це підприємство на спільніх основах.

— А чи організації, що одержують набої, платять за них? Чи ви видаєте їм їх безоплатно?

— А, де там платять! Звичайно, одержують безоплатно. Від декотрих ми одержуємо динаміт. Тоді за нього комітет звичайно не платить, однак на організаційні видатки, щоб здобути динаміт, ми навіть самі платимо.

Помовчавши трохи, знову каже:

— От з оболонками в нас за останнього часу не зовсім гаразд. Ми одержуємо їх із двох заводів — з паротяго-будівельного та з заводу Бельке. Але поставник наш „партяжник“ занедужав і вже два тижні лежить, а „белькінця“ заарештували. Намагаюсь зв'язатися з товаришами, щоб знову налагодити, та досі нічого не вийшло.

У мене раптом майнула думка.

— А що, як попитати в Будах, під Харковом. Тут неподалеки. Усього тридцять верстов. Там велика посудна фабрика Кузнєцова, і у мене з декотрими службовцями є гарні зв'язки. Мені відомо, що оце в лютому там відливали оболонки для гнотових „ма-

кедонок" і ніхто це „засипався“. Хочете, я подамся туди і з'ясую можливості. Можу напевно сказати, що це діло там піде добре.

— Близкуча думка. Порадимося однак із господарем, він у нас голова.

Покликали Івана Олексійовича і виклали наші міркування.

— Ну ѿ що ж? Справа добра!

— А в тебе модель готова? — спитав він, звернувшись до Коритіна. Дай йому! Нехай він одвезе її до Будів.

Пізно увечері, коли було зовсім темно, я вийшов із нашого притулка з маленьким сувертком у руках. За категоричними вимогами Івана Олексійовича, я мав пройти пішки аж до станції Карабчівки, обминувши найне-безпечніше для себе місце — харківський вокзал. Мені ჰалежало пройти пішки близько п'ятнадцяти кілометрів, а в Карабчівці сісти на котрийсь з перших дачних потягів. Я мав до свого розпорядження близько трьох годин до останнього нічного відходу потяга в Мерефу. Коли б я спізнився, мені б довелося вимірювати по злежнях близько чотирнадцяти кілометрів. Тимто я хутенько крокував наперед. До Карабчівки я прийшов своєчасно, а далі вже поїхав. Не доїжджаючи трьох кілометрів до Мерефи, я прямо з Артемівки подався на Буди, вже добре мені знайомою сільською дорогою. Десять близько о другій годині ночі я вже був там, і стукався до свого товариша Володимира Черненка.

Хоч велика родина Черненків і не брала активної участі в революційній роботі, однак мені був відомий революційний настрій родини та її бунтівничий дух. Подібно до багатьох, вони йшли увесь час за першого періоду разом із революційним рухом. І тільки згодом вони одійшли на бік, коли вже питання стояло не тільки про боротьбу з самодержавством, а навіть глибше, коли виявилося поглишення клясової боротьби пролетаріату, що заміряється піти далі — до соціалістичної революції.

Голова родини працював як керівник господарством фабрики; його жінка вчителювала у школі, а сини мали на фабриці різні дрібні посади. Отож з одним із синів, найстаршим, я й мав переговорити в цій справі.

На мое щастя день приїзду мого на фабрику був день якогось свята, і після ранкового сніданку я й виклав усю свою справу й мету Черненкові Володимиру, шпацеруючи з ним по лісі навколо Будів.

— Можна буде й це зробити? — спитав я його. — Тільки так, щоб про це жодна душа не знала.

— А що ж я ворог собі або тобі? Поперше, все зробимо якнайкращим способом; а, по-друге, ніхто з сторонніх осіб само собою про це нічого не узнає. Тільки тобі може доведеться залишитися у мене на пару днів. Виїдемо тобі з десяток „помаранчів“, бери і ідь назад.

— Ну, та десяток може я не зумію одразу забрати,— кажу йому,— а в самого аж все грає на серці.

— Ну, що? Багато? Бери скільки дають. Не зможеш забрати всі одразу, то прийдеш іншим разом, і потім забереш.

Увечері я засів грati в преферанса з батьком Володимировим, а він сам пішов умовлятися з ливарником. Години через дві приходить і знаками за спиною батька подає мені знати, що все гаразд.

Залишивши преферанса, виходжу на двір і дізнаюся докладніше про всі обставини. Отже, завтра можна приступати до відливу оболонок. Крім нас двох, про це знатимуть іще двоє, ті самі, що вже кілька місяців тому відливали оболонки та відливатимуть знову тепер.

— Коли ж буде готово? — питую.

— Та перший десяток, коли все піде щасливо, я передам тобі через три дні. А ти тим часом погуляй тут і відпочинь.

— Тобто, як це перший десяток? Скільки ж ти іх замовив?

— Та, подумавши, поклав собі замовити іх аж три десятки. Подумай но лишењ! Яка ж це терористична організація, що була б задовольнилася одним десятком? Коли робити, так робити. А десяток—так це і звучить зовсім не солідно.

При чому він говорить так, що не можна і второпати, чи це він серйозно чи на жарт.

Сам посміхається. Ну, я схопив його в обійми від великої радості.

— Молодець! Тільки ж не забувай, що я зараз дуже занятий. Тобі доведеться допомогти мені притарабанити їх до Харкова. Ну, а скільки ж заплатити робітникам?

— Я про це і не питав. Розуміш, жодної копійки! Обидва парубки — свідомі люди. Коли їм запропонувати, то вони ще й образяться. Хіба ж вони не розуміють для чого і для кого вони працюють?

Три дні, що я провів їх у Будах,— де навіть і не знали про те, що я вже давно перебуваю на нелегальному становищі, та що я тим часом уже встиг побувати і за кордоном,—оці три дні дали мені змогу добре відпочити. Вдень я блукав по околицях, а з півдня, закінчивши з Володимиром роботу, гайнував час із ним. Ні він, а ні я,— ніхто з нас ніколи не питався про причини моого приїзду сюди.

Увечері третього дня він подав мені вістку, що набої вже готові, і треба тільки перевезти їх якось із території заводу кудись у ліс. Справа ця однак не була така проста, як ми гадали. Єдине, можливе місце перевези — це малесенький гратчастий прохід проти головного фасаду механічного цеху. Але саме отут проходила дорога з села на фабрику та до фабричних будівель. Крім того, ночами тут стояв завжди вартовий. Поклали напоїти горілкою вартового, іншого

бо вихода не було. Коли ж він засне, тоді коші з бомбами поперетягати до лісу. Так і зробили.

Напоїти вартового взялися наші ливарники. Коли вартовий заснув, ми почали тарабанити наш вантаж. Найгірше було те, що коли б хтось запримітив, то нас могли бути б прийняти за злодіїв, що крадуть якесь фабричне майно.

Однак усе обійшлося щасливо. Ми закопали тридцять дві оболонки під столітнім дубом неподалеку, щось з півкілометра від дому.

Залишилася порівняльно найлегша частина справи. Другого дня Володимир влаштував собі відрядження за якимсь ділом до Харкова і ми десь о полудні, кожний з кошем вагою по тридцять фунтів, чекали на потяг, що йшов з Артемівки. Нам пощастило забрати тільки половину всіх оболонок, а решта залишилася в лісі.

Ми поклали сісти в різні вагони й отак іхати до Каравівки. На Каравівці ми встали й пішли пішки. Пройшли кілометрів із п'ять до Пісочина до Тоні Донецької. Дорогою у нас вийшла невеличка чвара. Володимир конче хотів довідатися, як уряджена лябораторія, а коли довідався, що її йому не можна ніяким чином побачити, дуже на мене образився.

— Ну, як же це так можливо? Невже ж ти мені не довіряєш? Раз оці оболонки відливали з моєю допомогою, то це вже одне

показує, що я можу тримати язика за зубами. Я пояснюю йому наші жорстокі умови конспірації, і кажу далі:

— Навіть члени революційних організацій не знають, де міститься лябораторія і хто там працює.

Володимир нічого не хоче й чути.

— Я тільки хочу одним оком подивитися, як воно там, а після цього я все одразу й забуду.

— Але ж це неможливо! Зрозумій ти, дивний чоловіче, що це йде проти основних правил конспірації. Алжеж після цього жодний робітник не буде певний повної таємничості своєї роботи. Ну, а уяви собі, що лябораторія „провалилася“? Ну й на кого ж ми тоді будемо думати як на винуватця цього?

Останній аргумент раптом подіяв на нього, і Володимир наче заспокоївся.

Оболонки ми поклали в кімнаті в Тоні Донецької. Ми розлучилися з Володимиром, умовившись, що через якийсь час я знову приду за рештою. При чому, він мав знову ж таки оцім самим способом мені допомогти дотягти їх до Пісочина.

Увечері я вийшов із Пісочина, несучи в кошику по чотири зразки оболонок обидвох типів, і о півночі я вже підходив до нашого житла.

Навколо повний спокій. Обережно й немітно озирнувся: чи нема кого за мною,

чи нема де шпига. Нічого не видко; я опинився біля паркану, із задньої частини саду. Тихесенько переліз через паркан. Чутливі пси зняли шаленне гавкання, але через хвилину вони з радісним скавучанням заскакали навколо мене.

Коритін, що мав звичку рано вставати і рано лягати, вже спав, але Іван Олексійович читав якусь книжку. Він зустрів мене радісними вигуками:

— А ми турбувалися, гадали вже, що може вас заарештовано! Чого ж так довго?

Урочисто й мовчки ставлю свій кошик просто на стіл.

— А що це таке?

— А це ось, Іване Олексійовичу, вам прислали дарунок будянські ливарники.

— Та невже ж? А ну, давай поглянімо!

Здивованню нашого хеміка не було меж, коли він побачив зміст моого кошика.

— От так радість, ось так добре! Ну, тепер мені цілком зрозуміла ваша відсутність протягом чотирьох днів. Але як же буде радий Олексій, ой як буде він радий! Останні часи він щось занудьгувався і став якийсь смутний.

Переказую йому всі подробиці справи й повідомляю далі:

— У Будах є ще отаких шіснадцять оболонок, та в Пісочині у надійної людини є вісім оболонок відлитих бомб.

— Треба, щоб уникнути всіляких випадків, якнайскорше сконцентрувати це все у час!

— Я готовий ходи і завтра забрати їх від Донецької та перенести сюди,—відповідаю я йому.—Потім я можу знову поїхати до Будів.

— Ну от щодо Буд, то можна й почекати, але до Пісочина треба буде завтра вже поїхати й забрати все, що там є. Взагалі, нам саме цими днями треба буде чимало поробити, і вам доведеться взяти найдіяльнішу участь. Учора Олексій одержав основу для детонаторів обох систем і ми будемо їх пристосовувати. Боюся, чи не доведеться їх переробляти. Покришка прямо штампovanа на фабриці з м'якого заліза і з нею може бути велика затримка.

Іван Олексійович однак помилився. Вранці виявилося, що покришки підходять як найкраще. Звичайно їх довелося куди більше обробляти, ніж ми гадали. Де-не-де довелося зрізати, а подекуди довелося їх лютуючи збільшити і зробити грубші. Надвечір одна з цих бомб, в яку доводилося нам устромляти гвинтову шкляну рурку, вже цілком оброблена, лежала на столі. Детонатор, чи краще, скажім, його основа, гладенько вгвинчувалася в оболонку. Коритін робив без перерви цілий день. Ми з Іваном Олексійовичем помогали як могли. Увечері я подався до Пісочина і через добу приставив залишені там набої.

За ці дні Олексій дістав струменти, що їх йому бракувало, і приладив детонатори ще

до трьох оболонок. Робота у нього йшла вже не ручним способом, а на варстаті. Отак ми й закінчили обидві моделі. Далі роботу повинен був провадити Іван Олексійович. Він має набити оболонку та закінчити влаштування самого детонатора. Загвинчування головки детонатора було так пречудово зроблено, що підходило до всіх чотирьох оболонок. Нам не довелося іх і позначувати, як це ми робили попереду.

Олексій узявся прилаштовувати стрижні з залізного дроту для другої моделі, а ми з Іваном Олексійовичем—за закінчення чотирьох бомб із шкляним ударником.

Виготова шкляних рурок гвинтової форми та наповнювання їх сірчаним квасом, а також закріплювання олив'яного вантажа взяло досить мало часу. Покликали Коритіца й перед його очима зробили кілька спроб. Загвинтили покришки в порожні оболонки бомб і почали кидати їх на землю з різної висоти. Після огляду виявили, що з перших чотирьох рурок зламалися всі, а з других рурок—одна залишилася ціла. Однак, коли удруге й вдалили, то й вона розбилася. Під час детального обслідування кусників шкла, виявили, що воно було товще за інші. Врахували й це.

Нарешті, приступили до останньої операції. Пильно прочистили оболонки, набили їх динамітом, підсипали навколо бертолетової соли, поклали два патрони гrimлячого жи-

восрібла. Все готове — залишається тільки спробувати в ділі, яка вона буде.

— Ну, де ж ми будемо їх пробувати? — замислившись, питає Іван Олексійович. — Треба найти таке місце, щоб вибуху не чутно було стороннім людям.

— Найкраще це зробити за Сокольниками, і близько звідси, і глушина, — раджу я.

На цьому ми і спинилися.

Доручили мені переглянути вигідну місцевість. Там не повинно бути поблизу якихось будівель.

Я зробив прогулянку за Сокольники і кілометрів за шість від Павлівки я знайшов підхожу галечину з вигідною межевою ямкою, звідки можна легко викинути бомбу.

Ми почали робити спроби. З ями ми викинули спершу один, а потім другий набій. Один кинув я, а другий — Коритін. Обидва вибухнули за секунду. Після них залишилися дві вирви.

Після вибухів ми розлучилися й різними шляхами поодинці дісталися до Павлівки.

Увечері ми влаштували бенкет. Здобули закуски, наварили картоплі і пляшкою вина відсвяткували цей день.

Ще через пару днів Коритін закінчив роботу з другою системою бомб. Приладили стрижні, застережні гайки. Їх ми теж випробували і без динаміту. Приладили на дві бомби детонатори з грімлячим живосріблом, підсиали з півграму димного пороху, щоб краще

запалився, і кинули бомбу просто в саду. В обох випадках вийшов гарний бліск, а одна бомба навіть трохи тріснула.

Оболонки другого гатунку перейшли до мене та до Івана Олексійовича. Я попросив останнього дати мені самому набити їх. Під його доглядом я взяв на застережний гвинт залізний стрижень і набив динамітом.

Щоб випробувати цю систему, ми взяли наступного ранку харчів на цілий день, і подалися в Курязькі ліси, що верстов з вісім від Харкова. Ми влаштувалися коло одної з лісних криниць і провели там цілий день. Коли стало темно, ми з одного доброго місця, з глибокої канави, зробили спробне кидання бомби. Одна бомба вибухнула одразу, а друга вибухнула чогось через кілька секунд пізніше після удару. А назагал ми знайшли, що ці системи добрі.

Дальша наша робота пішла дуже рівно. Через кілька днів я знову поїхав до Буд і привіз знову ж таки у супроводі Володимира решту оболонок та замовив їх ще чимало.

Вдень ми працювали, а вечорами провадили розмови. Корітін разповів мені дуже багато про Івана Олексійовича. Як я довідався згодом, він був старий народоволець,— Валеріян Олексійович Броневський,— що вже зазнав на своїй шкурі репресій царського уряду.

Деколи ми просили його розповісти нам про той, чи той момент його революційної діяльності і він, звичайно, не відмовлявся.

Деколи наші розмови розтягалися до глупої ночі. Отак непомітно й минав час.

Початок революційної роботи Броневського стосується періоду виникнення „Народної Волі“.

Перед його очима пройшли такі революціонері минулого, як ось Клеменець, Плеханов. Бувши ще в університеті, він знайомиться з Степаном Халтуриним, що залишив у нього невитравні враження на все життя. Потім він знайомиться з Тихоновим, що й увів його тоді ще молодика студента до гуртка московських фабрик та заводів.

Досить докладно спинявся Броневський у своїх спогадах на студентських вечорницях, що іх улаштовував Тригоні, де він зустрів таких діячів народовольчої організації, як Перовська, Желябов тощо.

Ми слухали його оповідання з затишеним диханням. Перед нами з усією послідовністю проходив прегарний шлях цього яскравого заступника народовольчої організації.

Докладно він розповів нам також свою участь у вбивстві складача Жаркова, що зрадив жандармам „чорнопередільчу“ другарню.

Могутнє враження зробило на нас те, як описав Броневський Петропавлівську фортецю з її своєрідним на той час режимом, де йому довелося пересидіти близько півтора роки. За того часу, коли він сидів у Петропавлівській фортеці, там часто - густо бували

катування політичних в'язнів та часто їх прікручували й до тюремних ліжок.

Потім у Броневського почалися роки заслання в найглухішій місцевості Тобольщини, де він перебув близько десяти років. Жорстоке голодування на засланні, вічні протестування проти приписів та розпоряджень влади про засланців, витривала боротьба з посіпаками царського ладу. Ніщо не могло зламати революційно-протестантського духу цього могутнього революціонера. Після амністії 1905 року, позернувшись до свого рідного Таганрогу, він знову пристає до революційного руху, що охопив усю країну.

Під час бойової сутички робітників з козаками він, бувши учасник цієї боротьби, дістав рану й був одвезений до лікарні, звідки йому пощастило втекти. До нашої лябаторії він дістався саме з таганрозької лікарні, коли ще він не цілком видужав від ран, які дістав від кулі, що прострелила йому шию.

Незабутні прегарні вечори, коли ми у своєму вузькому колі провадили бесіди на найрізноманітніші питання. Мовчазний і звичайно мало балакучий товариш Коритін слухав, як охочий побалакати Іван Олексійович розповідав про свої колишні переживання. І я також менше розмовляв, а більше слухав.

Як виявилося в Івана Олексійовича є своя родина, і чимало дітей. Він дуже любив їх і турбувався, чи всі вони живі й здорові, бо довгий час він від них зовсім не одержував

ніяких відомостів. Одного разу я запропонував йому свої послуги поїхати до Таганрогу та одівдати його родину. Старий якось одразу занурився в себе, принишк, але, подумавши, відмовився. Та видно було, що йому важко відмовлятися.

А робота наша тим часом посувалася наперед. Наш хворий ливарник уже видужав, обронки для бомб робилися вже у Харкові. Коритін точно провадив облік бомбам, що ми їх виробляли. З часу заснування лябораторії вони вже виготовили понад дві сотні бомб, а від моменту, коли я став працювати в лябораторії зроблено вже п'ятдесят бомб.

Першого часу було дуже багато загадів на бомби, і лябораторія, як довідався я від Броневського, навіть не могла впоратися з виконувати загади. Але тепер ми деколи навіть мали запас оцих бомб. Набиті бомби ми тримали в тому самому льоху у дворі, де зберігався й динаміт. Котрі були з стрижнями, ті лежали в повній, мовляв, бойовій готовості, і взяті на застережні гайки, а котрі були скляними рурками—ті лежали окремо від детонаторів.

Одного разу я подався увечері на Холодну Гору і взяв у свого товариша з максималістської групи, Михайла Шурубенка, пікриновий квас.

Я сам переробив його в пікрат поташа. Іван Олексійович закінчив оброблення маси і ми набили кілька бомб мелінітом.

Партійні організації безупинно надсилали свої загади на бомби. Нам відомо було, що в Ростові саме близько цього часу також працювала лябораторія вибухових речовин, і одного разу, пригадую, на основі слів Коритіна, ми післали десять бомб. Однак найбільше надходили загади з західного краю. Бомби передавав та переносив виключно сам Коритін, завжди з дозволу партійної організації. Кожного разу, коли передавали ми бомби приїжджим, він докладно пояснював будову бомби і систему детонатора.

Шпиги винюхають

Одного разу у нас сталася чимала подія. Коритін, що відносив чотири бомби, повернувся пізно ввечері із стурбованим виразом на обличчі.

— Що таке сталося? — питаемо ми його.

— А те, що ледве-ледве утік від шпига, та при тому ще й такого шпига, що знає мене з роботи на заводі.

— А де ж ти його зачепив?

— Я й сам не знаю гаразд: чи він причепився до мене випадково наштовхнувшись, чи може він вистежив мій звичайний шлях.

Це запитання, між іншим, так і залишилося ніколи нез'ясоване.

Звичайно Коритін ходив до міста вгору від нашої лябораторії, перетинаючи біля військового містечка тодішню Сумську ву-

лицо, ідучи трохи вище від медичинських корпусів. Саме так він пішов і цього разу. Як і завжди, він ніс у кошику кілька бомб. На розі Сумської вулиці він запримітив, що за ним улягає якась постать. Зробивши кілька зворотів, він запримітив, що постать не відстає. Тоді на одному із зворотів він шмигнув в одну браму котрогось із дімків, заміряючись увійти у двір, а звідти, перелізши через паркан, перейти на сусідню вулицю. Однак паркан був із цвяхами зверху. Йому довелося повернатися назад на вулицю і тут він здійбався віч-на-віч із людиною, що стежила за ним.

Це був шпиг, що знав його з роботи вже на заводі.

Почалася гра в сховки. Шпиг одразу збагув, що Коритін зрозумів його мету. Однак Коритін і не показує нічим, що зрозумів мету шпига. Він простісінько пішов наперед, наче нічого й не сталося.

Коритіну було пощастило тим, що навколо поблизу ніде не було поліційної стійки. Та й постійний його приятель „мавзер“ спокійно лежав у кишені. Коритін перетяв низку вулиць, що рівнобіжні Сумській вулиці.

Шпиг — за ним.

Коритін почав спускатися до Журавлівки, а шпиг за ним. Тоді переслідуваний повернув ліворуч просто в поле. Тут він поклав собі підстегти зручну хвилину і всадити з „мавзера“ кулю в шпига. Однак шпиг одразу

второпав в чому полягає маневр Коритіна, і дійшовши до останньої хати перед полем, далі не пішов. Таким способом Коритінушного разу пощастило вислизнути від безсумнівного стеження.

Почали обговорювати пригоду.

— Справа вся в тому, як далеко вистежив шпиг Коритіна, — почав говорити Іван Слєксійович.

Однак усі ми могли про це все тільки згадуватися, а певного ніхто не міг нічого сказати. Ніщо бо крім цього не показувало, що лябораторія „засипалася“¹. Проте ми поклали собі подвоїти нашу пильність. А крім того почали прочищати квартиру від нелегальщини. Поза тим усім постановили, щоб Коритін, і я залишили квартиру на яких п'ять днів.

Якщо протягом оцих п'ятьох днів нічого не станеться, тоді знову можна буде відновити нашу роботу.

Не відкладаючи справи на довго, ми одразу ж таки викопали в одному з кутків саду яму, а в неї поставили скриню з динамітом та оболонками. Зверху ми поклали решту прыладів — лябораторні принадлежності, кольби, реторти, шкляні рурки та інші дрібні речі. Це все ми приховали дошками, а зверху ретельно прикрили дерном, що я нарізав його в полі. Робота забрала в нас близько трьох

¹ „Засипалася“ — тобто шпиги її відкрили. Ред.

людин. Коли ж вона була вже закінчена, замалася зоря.

В помі ми порозгвинтили всі варстati та поспладали їх до купи.

Постало питання, куди нам сховатися з Коритіним на оці кілька днів. Іван Олексійович не турбувався за себе. У нього був справжній залізний пашпорт. Він постановив не тікати: на квартирі вже не було нічого нелегального, крім того, він був у Харкові нова особа, шпиги його не знали, охоронка теж не знала його. Однак у нас із Коритіним було цілком інакше становище. Після кількох хвилин міркування ми постановили поїхати на кілька днів до Буд, до тих самих Черненків. Я міг там дуже легко пробути оці дні як гість, а Коритін мав би удавати моого родича, що приїхав зі мною пошукати на фабриці в Будах роботи. У Харкові під цей час було чимало бе兹робітних і це не викликало б ніякого підо-зріння.

Коли я приїхав у Буди, то вся родина цілком повірила нашим мотивам. Вся родина почала завзято шукати роботу Коритіну. Другого дня він уже був прийнятий на завод з поденною платою шістдесят копійок. Вийшла пригода, якої ми зовсім не сподівалися. Однак робити не було чого. Не можна ж було одмовлятися від роботи, коли ви шукаєте її.

Отак, рад - не - рад, а довелося Олексієві замість відпочинку взятися до роботи. А ро-

бота ця була між іншим таки важкенька. Треба було бо в паківному відділі фабрики пересувати важкі скрині з посудом. Однак Олексій совісно працював.

Через п'ять днів ми умовилися, що я поїду до Івана Олексійовича і довідавшись, що все йде щасливо, висилаю тоді телеграму Олексійові, щоб повертає, бо, мовляв, знайшлася робота в Харкові.

Близько десятої години увечері я вже був біля задньої частини нашого саду. Перескочивши через паркан, я підійшов до освітленого віконця. Бачу у вікні голову нашого хеміка, що схилився над книжкою.

Іван Олексійович дуже зрадів.

— Ну як? — питав я його.

— Та нічого не трапилося, все минулося поки що щасливо. Як я не оглядався, я ще нічого не помітив підозрілого. Я сиджу тут увесь час і нікуди не виходжу. Просив господаря приглянутися, чи нема там на Сумській вулиці, або десь навколо шпига. Так одного разу він його там бачив. Підходить під опис Олексія. А тут усе гаразд.

— А ви знаєте, що я влаштував Олексія на роботу в фабриці, — розповідаю я йому нашу пригоду.

Він смеється.

— Гадаю, що він уже міг би й повернутися. От тільки по місту тинятися йому зовсім не можна. Не можу второпати, хто у нас тепер буде збувати нашу продукцію. Вам узятися

за це діло також неможливо. А брати на це спеціальну людину теж не гаразд. Хіба ото нашого юнака, сина господаря притягнути до цієї справи? Він хлопець дійшливий та й у конспіративність його не доводиться піддавати сумніву. Шкода тільки чи вийде що з того. Провалиться ну тоді й не минеться йому важкенька кара. Га? Ну, а ви що гадаєте?

— Але ж, Іване Олексійовичу, та ж більше й нема кому. Доведеться прохати хлопця взяти на себе зв'язок оцей.

— Та хоч це й доведеться, але за теорією ймовірності він все ж таки провалиться,— ось у цьому й питання.

Трохи помовчавши, знову:

— За нашими коштами лябораторія повинна проіснувати ще два місяці з половиною, до листопада. Часу ще багато. Ну, та давай перебалакаємо з батьком його спочатку, а там побачимо.

Другого дня ранком продовжуємо розмову.

— Ну що, значить, забрати Олексія з Будів?

— Можна, цілком вільно.

— А що, коли він там іще пробуде днів зо два? У мене зараз якраз є справа до нашої максималістської групи, а погім би проїхався я за ним і привіз його сюди.

— Можна й так,— сказав Броневський.

Через годину, я телефоном з'єднуюся з Будами і прохаю батька Володимира пerekазати, що приїду по поденного робітника

через два дні, бо йому, мовляв, знайшлася і в Харкові робота. Сам іду до Пісочина до Тоні Донецької.

Наша максималістська група мала міцні зв'язки з с.-р військовою організацією в місті Харкові. Давно вже наша група на їхню пропозицію мала виділити для роботи у військових частинах відповідного пропагандиста. Ми власне вже й виділили. Це були двоє дівчат: Дора Певзнер і сама Тоня Донецька. Але до роботи своєї вони ще не приступали. Із організації вони одержали відповідну літературу пильно обізналися з нею, докладно проробили і тепер вони повинні були розпочати складати систематичні пляни для гурткових занять із солдатами. Тоня прохала мене допомогти їм складати пляни занять. Ці два дні я й поклав єобі подати їй всюможливу допомогу.

Дора Певзнер з зовнішнього вигляду була менша за всіх на зріст. Однак у цьому тілі сидів твердий, міцний і найсправжнісінський більшовицький дух. Бо через якийсь час вона відійшла від нас і нашої організації і пристала до більшовиків. Під час моого приходу до Тоні через дві години згодом вона привезла Дору до Пісочина.

Почалася марудна методична робота складати пляни пропагандистських занять. Після багатьох суперечок і розмов та обміркування з усіх боків наших тем, ми зупинилися на сьоми лекціях. Кожна з них розробляє ок-

реме питання. На кожну з цих лекцій по-кладено дві години часу. Таким чином на охоплення всіх предметів мало піти чотирьохдцять годин систематичних занять, що їх треба було закінчити протягом одного місяця, лаючи по дві лекції щотижня.

Знову іду до Будів, повертаюся звідти з Коритіним і нарешті ми знову в нашій лябіраторії.

Не зважаючи на згоду батька господаря притягнути його сина до справи, щоб переносити бомби з лабораторії, Броневський все ж таки не захотів піти на це діло. Комітет виділив спеціального товариша, що в точно визначені дні і години мав одержувати від Коритіна суворки та кошики з набоями. Зустріч бувала завжди на узліссі за Павлівкою, версти зо дві від нашого дому. Коритіну вже не було потреби ходити по місту і весь зв'язок тримали листовно. Котрий одержував бомби, той і сам не знат, де їх виробляють, де міститься лабораторія та хто там працює.

Частина попередніх функцій Олексія перейшла з доконечності на мене, бо Іван Олексійович категорично заявив, що він кине роботу і зовсім поїде з Харкова, якщо Коритін хоч раз ішле піде до міста. Тим то останній передав мені свої зв'язки з ліварником бомб, що жив у протилежному кінці міста, на Москалівці, аж під Основою, що тоді була передмістя Харкова.

Перша подорож до цього товариша з запискою від Коритіна була даремна. Найближчий приятель Коритіна, очевидно, не повірив ні мені, ні записці Коритіна: він бдрікся не тільки від того, що він лив бомби, але навіть від знайомства з Коритіним.

На всі мої умовляння він твердив тільки одне:

— Ніякого Коритіна я не знаю і взагалі прохаю вас іти геть.

Отже мені нічого більше і не залишалося, як тільки забратися геть.

Я пречудово розумів ливарника. Він поступив правильно. Яка ж у нього могла бути певність, що я не агент жандармського управління? Але Коритін стратив рівновагу і розсердився, бо якраз саме цього часу ми одержали дуже термінове замовлення на бомби і мали виготовити з десяток набоїв протягом трьох днів.

На пораду Івана Олексійовича, що був серед нас найдосвідченіший у всіх справах, звязаних з конспірацією, Коритін розповів мені два інтимні моменти, що іх знає тільки Коритін та ливарник. Вони мали довести ливарникові, що я дійсно довірена особа, а не шпиг. Не пам'ятаю зараз, що саме я мав довести останньому, але один із тих моментів був дуже кумедний, і всі ми багато з цього приводу сміялися.

Коли я знову удруге прийшов до ливарника і викликав його з квартири та почав

з ним балачку, — це відбувалося на березі Основ'янської річки, — тоді він, нарешті, перейнявся до мене довір'ям і побачив, що зі мною таки можна говорити. Виявилося, що протягом цього часу він наодливав уже чимало бомб. Частина їх була тут таки схована на березі річки, а частина лежала в іншому місці. Умовилися, що він їх поперетягає до себе, а звідти я й буду частинами забирати їх до нашої лябораторії.

Терміновість останнього загаду змусила нас працювати приспішеним темпом. На наше лихо всі принесені оболонки були пристосовані тільки для набоїв із шкляними ударниками, на набивання яких нам довелося витрачувати вдвічі більше сили й часу. Робота кипіла і вдень і вночі. Коли втомимося, заснемо на три-чотири години і знову до роботи. Через добу виявилося, що все ж таки ми на загаданий термін не можемо приготувати всі десять бомб. За нашими згадками ми виготовуємо мабуть шість або сім бомб.

Тоді поклали собі перебудувати роботу і твердо поділили між собою функції. Коритін знову приладжував головки до детонаторів, до набоїв, обточував гвинти; Іван Олексійович узяв на себе найвідповідальнішу частину роботи — вироблення самих детонаторів, а я взявся до промивання шкляних рурок і встановлення їх у покришку детонатора. Набивати набої динамітом було

ухвалено провести на день їх видавання, бо ця операція забирала найменше часу.

Таким способом організована робота пішла куди швидше, але раптом сталася подія, що захитала у нас під ногами ґрунт і посіяла сумнів до повної безпечності детонаторів.

Усі операції робилися як звичайно. Коли шкляна рурка була готова, зігнута спірально, наповнена сірчаним квасом та запаяна, тоді Іван Олексійович клав її на лутку, а звідти вона переходила до мене на перевір. Коли рурка зовсім простигалася, я промивав її, знищував усякі посліди сірчаного квасу, випробуючи щоразу воду на лякмусовий папір. Усі рурки я промивав у теплуватій воді і потім складав їх на стіл, а вони тут і висихали.

Вже були готові близько п'ятнадцять рурок — цілком достатня кількість, щоб вибрати з них потрібні нам десять штук, що ми їх уважали за найкращі. Іван Олексійович уже доробляв останню. Раптом право-руч від себе, там, де був стіл і де вже лежать виготовлені промиті рурки, я чую слабенький тріск. Коли проглянув рурку, я побачив, що одна з них луснула. В чому справа? Що сталося? Аджеж ніхто до неї не торкався, не було ні вдару, ні струшення. Добре, що вона зламалася тоді, коли лежала ще на столі. Ну, а що було б, коли вона зламалася у бомбі або під час загвинчування детонатора?

Припиняємо роботу. Починаємо обмірковувати григоду. Уважний огляд шкла приводить Івана Олексійовича до переконання, що розлам стався наслідком напруги шкляних частинок після того, як шкло було залютовано.

— Не бачу можливості, — каже він, — уникнути таких випадків у майбутньому. Ця небезпека залишиться назавжди і це ніколи не треба забувати.

Але Коритін подає надзвичайно ділову пораду.

— Мені здається, що цю небезпеку можна буде коли і незнищити цілком, то принаймні зменшити, коли ми будемо струшувати звичайним способом готові рурки. Коли це струшування не виявить напруги і рурка не зламається — значить вона добра для запалу. Ну, а коли зламається, то туди їй і дорога.

— Але ж справді вірно, — кажу я. От зараз я струхну всі вже готові рурки.

Коли почали їх трусити, то зламалося ще дві рурки. Отже наслідком цього всього ми впровадили ще одну операцію — струшування рурок перед тим, як надягати на них олив'яний тягарець.

Та найважча щодо фізичного напруження робота лежала на товариші Коритіні. Він за ці дні так вимучився, що на нього було важко дивитися. Він останній ішов спати і перший був уже на ногах. Він сам нас будив усіх до роботи.

На дев'ять годин ранку на призначений день, коли треба було здавати набої, у нас були вже припасовані всі детонатори і набито вісім бомб. Залишилося роботи не більше як на дві години.

Однак Коритін нетерпеливився. Він не міг вже дожидатися, бо боявся прийти з запізненням на призначенну годину. Він пішов з уже готовими набоями і детонаторами наперед і там затримав представника від комітету. А я приніс через годину решту набоїв.

Коли Коритін повернувся, він приніс розпорядження, також термінового характеру, приготувати ще десять набоїв з стрижневим запальником і попередив нас, що наступного дня нам приставлять цілу партію динаміту рожевого кольору,—фунтів із двадцять.

Член комітету однак давав пораду, щоб ми випробували його перше, ніж набивати набої, бо цей гатунок динаміту щойно з'явився — його привезли звідкілясь з Уралу.

Мені довелося знову бігти на Основу до ливарника і поприносити оболонки другого типу. За цей час оболонок там було так багато, що я не міг принести їх за одним разом.

Напруженна робота останніх днів звалила мене на постіль, і я спав майже цілу добу.

Новий динаміт на вигляд був дуже дивний. Насамперед у ньому не було звичайної потужності, що її динаміт мав. Бувши стиснений пальцями з двох боків, він залишив послід якоїсь рідини з прикрем смородом.

Проба на вогні дала негативні наслідки. Він загорявся не одразу, і горів дуже повільно. Ми умовилися другого дня зробити дві бомби: одну ударну, а другу гнотову. На мене покладено обов'язок їх випробувати.

Цього разу я поїхав дачним поїздом до Люботина. Я відійшов далеко від станції, зійшов до ставків і, найшовши там підхоже місце, запалив гнотову бомбу. Коли я викинув її з канави, то не сталося ніякого вибуху. Я почув тільки гостре шипління.

Коли я визирнув на верх, я побачив, що з вузької дірки бомби, через яку назовні проходив кінець гнота, бив струмком вогонь і йшла велика кількість диму. Струмок вогню був довжиною сантиметрів близько сімдесят. Однак при всьому цьому бомба крутилася на землі мов дзига.

Це горіння тривало може хвилини з півтори, але вибуху так і не стало. Коли горіння припинилося і розжарена оболонка прохолола, я розгвингив набій, щоб з'ясувати причину і щоб побачити, чи стався вибух патрону з grimлячим живосріблом. Однак я нічого не міг з'ясувати. Мідяний патрон бо від великої температури зовсім розтопився, і являв собою цілком безформну масу.

Треба було ще зробити спробу з другим набоєм. Детонатор уже був у ньому; він був шкляний із звичайною спіральною руркою. Загвинтив я його і підкинув вгору бомбу. Минула секунда одна й друга нервового

напруження. Чую, як бомба гучко падає на землю.

— Вибуху нема. Відраховую точно час секундами: одна дві три ... і після п'ятої секунди розлягається вибух. Не можу зрозуміти, в чому справа.

Мені було б цілком ясно, коли б вибуху не виникло зовсім. Було б зрозуміло, коли б гнотовий набій вибухнув через кілька секунд довше, ніж звичайно. Але тут перед мене було завдання, яке я не був зовсім спроможний розв'язати.

Повернувшись додому, пояснюю всі обставини спроби Олексію та Іванові Олексійовичу.

— А коли горіла вдарна бомба, теж було багато диму? — питав мене останній.

— Як із фабричного димаря, — відповідаю.

— У такому разі треба буде ще раз зробити дві невеликих спроби, але вже без оболонок, бо шкода їх марнувати.

— Ми зробимо це ось як, — почав він знову через кілька хвилин. — Припасуємо капсуль до бікфордова гнота і вставимо це просто до куска динаміту. Один кусок візьмемо в такому вигляді, як ми його одержали, а другий візьмемо, витиснувши з нього всю рідину.

Не можу зрозуміти, через що це тут у динаміті рідина.

— А ну даваймо спробувати щось з нею зробити, — каже Олексій.

— Візьміть, — звертаючись до мене, говорить Іван Олексійович, — цю рідину на лякмус, яка буде різниця.

Вичавлюємо з цього динаміту грамів зо два рідини, беру її на лякмус, одержуємо лугувату реакцію.

— А може цей лугуватий розчин просякує динаміт із спеціальним завданням, а саме для того, щоб він не розкладався, а зберігав його, мовляв, від зіпсуття? — висловив про себе здогад Іван Олексійович.

Та Коритін уже заходився коло роботи. Він узяв дві гарні жмені динаміту, вичавив із них розчин і висушив динаміт на гарячих тарілках. Одержані пречудову пружну масу, що своїми складниками, як видко, нічим не відрізнюються від гризутина. У середину маси вклали ми патрон з гримлячим живосріблом, і припасували до нього бікфордів гніт довжиною сантиметрів із п'ятнадцять.

— Сам піду пробувати, — каже сердито. — Половина даного нам терміну вже проминула, і цього разу, як видко, загад терміново напевно не виконаємо. Ну, нехай, самі винуваті, що надсилають отакий динаміт, не динаміт, а якесь г...

— Ну не нервуйся, Олексію, заспокоювали ми його. Поки ще нічого не можна сказати. Який же ж бо глùзд був би в тому, щоб перевозити та одержувати негідний динаміт. Провокація? Але ж кожний повинен розуміти, що лябораторія повинна спробувати

якість динаміту, і що вона завжди його ви-
пробує. Тут щось інше. Припасуй таким са-
мим способом гніг і до тої маси, але не ви-
чавлюючи з неї рідини.

Однак це не було таке просте завдання.
Маса бо була м'яка і закласти в неї бікфордів
гніт та кинути потім її від себе не було ні-
якої можливості. Тоді Олексій загорнув її
в папірець і пропустив через неї бікфордів
гніт та зв'язав це все мотузками.

Увечері ми пішли на цегельню. Від вису-
шеного динаміту ми одержали прегарний і
раптовий вибух.

— Я так і гадав, — радів Іван Олексійович.

У другому випадкові маса не дала рапто-
вого вибуху. Вона згоріла з великим шип-
лінням.

— Але ж у вогку масу я вклав не один
патрон з живосріблом, а цілих три. Отже
детонатори досягли потрібної температури
для вибуху, — роз'яснив Коритін.

— Ну тепер ми можемо вважати завдання за
розв'язане, — сказав з полегшенням Іван Оле-
ксійович. Але як багато часу взяла у нас оця
спроба. От йолопи! Ну й чого б не сказати,
що динаміт треба звільнити від лугового
розвину.

Знову закипіла робота. Коритін припасовує
залізні стрижні, я промиваю та висушую на
гарячих тарілках динаміт.

А Іван Олексійович закінчує операцію,

Ланцюг вужчас

До господаря дома приїхала жінка, що десь лікувалася в санаторії. Наше харчування по-ліпшилося. До цього часу ми часто - густо сиділи на сухому харчу. Звичайний наш харч був сир, ковбаса, молоко. А тепер ми почали систематично їсти гарячі обіди.

Одного разу вона повернулася вся перелякана з маленького ринку на Павлівці, куди ходила купувати харч.

— У чому справа? — питаемо.

— Навколо нас скрізь поліція трусить!..

Ця новина нас приголомшила. Виявилося, що весь базар тільки й балакає, що про оці труси, що іх жандармерія вчинила в ряді домів навколо нашого домика.

В такій маленькій околиці, як наша, всі новини стають раптом за громадську спільність усіх через кілька хвилин після подій. Про трус знали всі перекупки і жваво обговорювали їх. Справді, вся околиця була переполохана цими трусами.

Як уже раніш я згадував, наш дімок був ізольований від решти житлових будівель на Павлівці. Просто перед нами був великий рівчик, куди сипали сміття. Візники з усіх кінців міста привозили його сюди й валили. Позаду нас за садком були розташовані у безладі кілька дімків, таких самих як і наш. З третього боку, там де тепер Держпром, скрізь було порожнє місце і, нарешті, одним

своїм боком наша садиба виглядала на центральну вулицю Павлівки. Від нашого дома до вулиці було може яких сто п'ятдесят метрів, а між вулицею та нашою садибою тут теж не було ніяких будівель, бо ця місцевість являла собою досить круту гору, де будуватися було дуже незручно.

Жандармські труси зроблено в тих домах Павлівки, що були розташовані саме проти нашого саду. Коли б це вони робили іх удень, то ми могли б їх навіть бачити.

Балакучі баби з базару навіть казали, що при цьому було заарештовано багато людей. Називали якусь страшелезну цифру. Але друга перекупка тут таки казала, що нікого не заарештували. Наша господиня за кілька хвилин розмови із жінками виявила, що труси були зроблені в п'яти або шести домах поспіль, але при цьому все ж таки нікого не заарештували.

Оповідання нашої господині та матеріали, що їх вона подала, були дуже важливі для нас. Коли під час трусів були вчинені арештування, то ми могли б бути спокійні за себе.

Одна та обставина, що під час трусу ніхто не був заарештований, показує нам на те, що жандарми шукають когось, і що вони очевидно не знайшли там того, кого вони шукають.

Цілком природно, що у всіх нас миттю виникла та сама думка: шукають або Кори-

тіна, або мене, або іще гірше—може й саму лябораторію.

— Н - да, — глибоко замисливши сказав Іван Олексійович.

— Історія з Коритіним та з його шпигами спершу була „недоліт“, — продовжував він голосно міркувати, — але, що сталося сьогодні, то це вже був справді „переліт“. Однак за артилерійськими законами і за теорією ймовірності наступний постріл мусить попасті до центру — просто в нас. Що ти гадаєш Олексію? Га?

— Нічого не хочу думати! Коли б ми „вскочили“, так вони так прямо б і пішли по нас. При чому тут ми? Я переконаний, що ці труси до нас ніякою мірою не стосуються.

— Ох, ти любий товаришу! Та хіба ж я сказав, що ці труси мають просте відношення до нас? — почав знову Іван Олексійович. — Однак, що вони когось шукають, так у цьому немає найменшого сумніву.

А що в нас в домі є дві особи, що перебувають на нелегальному становищі, та що за одним з них, зокрема за вами Олексію, в цьому районі вже стежили, то я вважаю і наше становище і нашу роботу за загрожену. А ти все ще хочеш твердити своє після оцих усіх фактів?

— Ну нехай буде й так, — згоджується Олексій. — Але який вихід? Закривати лябораторію й тікати хто куди? — Ні, — пояснює Іван Олексійович, — є ще другий вихід: нам

уже не довго тут залишилося працювати. Доведеться згорнути роботу, може навіть раніш, ніж ми гадали. Мені здається треба зробити ось що протягом сьогоднішнього вечора: ви з Костею маєте перенести сюди так багато оболонок, як тільки буде можливо, а також все, що ви дістанете. Залізні стрижні у нас є, головок для капсулів вистачить. Динаміту теж маємо, досить. Ми обробимо поки що всі оболонки, що ви їх сюди приставите, і на цьому тим часом закінчимо. Другий момент, щоб успішно закінчити нашу роботу, це, щоб ніхто з нас звідси не виходив ні за яким ділом.

Від завтрашнього ранку ніхто з нас не має права виходити звідси, аж доки ми не закінчимо набивати всі наші оболонки. Крім того, ніхто з нас не повинен підходити до хвіртки, не виглядати на вулицю та не підходити близько до паркану. Наші обличчя не повинна бачити жодна стороння людина. Тільки за цих умов ми можемо, ще зробити трохи для справи. Згода?

— Ну, а куди ж ми будемо ховати нашу продукцію? Адже ж бувають деколи й термінові замовлення?

— Ми й це завбачуємо. Сьогодні ж таки ми шифром сповіщаємо тих, кому про це належить знати, що ми доти не будемо видавати бомби, доки не зробимо всі до решти. Я сам напишу про це все, і відповідальність за це я беру на себе... Умовилися?..

З лиця Олексія видко було, що ухвала Івана Олекчійовича в останній своїй частині не з душі. Але ж все одне немає іншого виходу. Я все роз'яснюю йому і кажу, що ухвала нашого хеміка єдине поправна. Нарешті я й сам приходив до цієї самої думки.

На всілякі оці турботи і балачки у нас пішла половина нашого робітного дня. Після обіду я подаю пропозицію перед нічною роботою гарненько виспатися, а потім вже й до роботи. І після цього я з Коритіним залягаю спати.

Коли стало темно, ми вийшли з кошиками до міста. Конспіруючи якомога найкраще наш вихід, ми попростували спершу на наш пустир, потім ми робимо великий гак і далі, аж біля передмістя Іванівки, ми перетинаємо лінію залізниці. Отак ми навкружною дорогою дісталися до Основи.

Тут ми зібрали десь близько двадцять п'ять оболонок і принесли їх додому, дотримуючи всіх приписів обережності. Коритіну вже не було потреби йти удруге, бо у ліварника їх залишилося тільки щось близько десятка і я, прийшовши сам удруге, попереносив їх до нашого льоху.

Разом із старими оболонками у нас тепер назбиралося близько п'ятдесяти штук. Частина з них була вже оброблена, а другу частину треба було ще обробити. Крім цього у нас був ще великий запас, щось не менше двадцять п'ять штук, так званих „помаранчів“,

тобто невеличкіх бомб, що складаються з двох півкулек. Вони являли собою прегарні гнотові набої. Кількістю чавунної маси вони набагато були нижчі проти наших удосконалених набоїв. Їхня вага була від двох до трьох фунтів. Але їх можна було вживати в діло як найкраще.

Отож, оце все нам треба було набити, приготовити і на тім закінчити нашу роботу.

Щодня господиня наша, ідучи на ринок, прислухалася до всього, що можна почути на ринкові — про всі події нашої околиці. Деколи обережними навідними запитаннями вона виявляла те, що нас цікавило.

Насамперед нам треба було виявити, чи не поставлено де-на вулицях „філерів“, тобто вуличних шпигів. Це не було важко встановити, бо жителі околиць добре знають один одного.

З усього виходить, що таких шпигів наче б то й не було ніде.

Потім з нашого доручення наша господиня щодня після обіду виходила з дому й уважно приглядалася до всіх, кого вона подивувала в нашему районі. Бувши місцева жителька, вона знала особисто майже всіх жителів своєї околиці. І з цього боку, здається, все було в добром стані.

Ми заспокоїлися і замкнувшись, мов у в'язниці, у цій маленькій простороні, уперто продовжували своє діло. Поспішатися не було куди. Аби не виходити.

Була прегарна осіння погода. Всі багато часу проводили на свіжому повітрі в садку; Коритін, що за останні дні схуд і змарнів, тепер знову поправився та повеселішав. Навіть приємно було на нього дивитися.

Деколи Олексій до того захоплювався роботою, що навіть забував їсти, спати, робити прогуляння в садку на свіжому повітрі. У таких нагодах ми з Іваном Олексійовичем просто, можна сказати, відривали його від варстата, нагадуючи, що поспішатися нікуди, та вимагаючи від нього, щоб він робив перерви в роботі для відпочинку протягом дня.

Щоб полегшити його роботу обточувати набої та припасовувати головки детонаторів, я перейшов до нього за помічника, і першого ж дня долітцем, що зірвалося під натиском, поранив собі руку.

Коритін почав буркотіти.

— І нашо було братися не за своє діло. Раз ти не вміеш поводитися з струментом, то годі й братися!

— Але й ти сам теж не вмів, а навчився ж? Чого ж це я гірший за тебе?

— А тим, що я з малих літ працюю, а ти вже великий за це діло берешся. Краще роби детонатори.

Але я не переходиз на детонатори, а знову взявся до варстата. Згодом робота пішла куди краще й хутчіш.

Увечері в родинному колі ми знову змусили Івана Олексійовича згадати за минулі

дні. Яке змістовне було життя цієї людини на засланні! Він був вічний протестант і за себе, і за інших. Він провадив нескінченну боротьбу з усіляким начальством та царськими агентами. Він цілком зневажав усілякі приписи начальства на засланні і підмовляв до непослуху решту засланців. Бувши піарубок, він кохався в полюванні і вмів добре поцілити дичину. На засланні він годував і себе, і товаришів полюванням. Але адміністрація відібрала в нього рушницю. Тоді він здобуває собі другу рушницю, тримає її у сховку в тайзі і не перестає приносити додому дичину.

Він не звертає найменшої уваги на вимогу поліційної влади повернути другу рушницю. І між іншим ніхто мені ще так не нахвалив сибірського селянина, як він. Звідси можна зробити ще той висновок, що його теж дуже любили люди тієї далекої сибірської глушини, де йому з доконечності довелося прожити багато років.

До якої партії він належав цього часу? На мою думку він ні до якої партії не належав і був поза артійний. Але коли б хто мене запитав до якої партії він найближче підходив своїми поглядами, то я не задумавшись би сказав, що він найближче підходив до більшовиків, хоч офіційно він і не належав до них.

Минуло всього яких три або чотири дні на оброблення оболонок. Це наслідок того, що

ми вже мали дуже добру практику і наші руки уміли добре виконувати всі операції. Але коли довелося припасовувати головки, то тут уже роботи було більше, бо потрібна була тут велика точність. Найбільше часу забрало у нас впорядкування гвинта. Доводилося головну частину роботи виконувати на варстаті, прикладаючи також ручну роботу до діла. Треба признатися, що за ці кілька останніх днів мені багато разів дісталося від Олексія за незправність в роботі з різними струментами.

Працюючи тут, я власне мав гарного вчителя, що давав добре лекції з теорії й практики токарного ремесла. Коритін тільки тоді залишав мене в спокою, коли переконувався, що я дійсно вже не потребую його вказівок.

Оброблені оболонки, що були вже цілком готові, щоб їх набивати динамітом, ми складали тут таки у кімнаті, просто на підлозі і тут таки ми клали покришки для запальничків. Коли б цієї хвилини на нас наскочили з трусом жандарми, то їм довелося б просто вписати в протокол, що наше виробництво являло собою не лабораторію, а справжню фабрику бомб.

Нарешті найважча частина роботи була закінчена. Узялися до дальнього ступеня. Я та Іван Олексійович гнемо рурки, а Коритін припасовує залізні стрижні та застережні гайки. З приблизним цідрахунком нам треба

зробити найменше сто спіралів. На це діло пішло два дні. Частина з них не витримала іспитів. Придатні з них лежали цілою купою на столі. До цього часу Коритін закінчив свої стрижні і ми троє заходилися коло них, щоб наповнити ці спіралі сірчаним квасом.

Ще минуло кілька днів роботи, і на столі у нас лежать цілком готові детонатори обидвох систем. Беремося до останньої операції і починаємо набивати оболонки.

Я пропоную Іванові Олексійовичеві кілька гнотових набоїв зробити з швидко-запальними гнотами, тривалістю не більше трьох секунд. Це були б хутковибухові „помаранчі“. Однак Іван Олексійович переконаний, що тривалість горіння гнота має бути чотири секунди. Тоді я починаю сам виготовлювати бікфордів гнот для „помаранок“ з чотири секундами лету. Менша кількість секунд горіння загрожує тим, що набій може вибухнути в повітрі, не доскочивши мети.

Справа в тім, що коли я жив у Женеві, я робив з цими гнотами дуже цікаві спроби. Гноти я робив з пікратового пороху. Цим я досягав подвійної мети: насамперед пікратова вибухова маса мала м'яку консистенцію і не обсипалася, що звичайно буває з бікфордовим гнотом. А потім і швидкість й горіння куди більша від горіння бікфордова гнота.

Під час своїх робіт і досвідів з хемії у Женеві я так гарно вивчив це питання, що

міг виробляти гноти однакової довжини і все ж таки вони горіли у мене різну кількість часу і залежало це виключно від якості складника серцевини гнота.

Майстрюючи такий гнот кустарним способом, найважча справа була в тім, щоб його ізолювати, бо для цього без спеціального струменту, самими пальцями, нічого не можна було зробити. Тут однак Коритін подав мені всі потрібні знаряди геть до мініатюрних затисків.

Переробляючи одночасно і пікриновий квас, я поклав собі зробити три мелінітові і три ліддитові бомби. Коритін на оболонках виписує бойові написи: „мелініт“ або ж відповідно — „ліддит“.

Пригода у Швейцарії

Пригадую я тут у зв'язку з роботою в хемічній лябораторії одну пригоду, що трапилася зо мною і Чайкіним у Швейцарії.

Я працював в лябораторії і вивчав довгість горіння гнотів. Уся наша група, що складалася, як згадано, з Чайкіна, мене, Алмазова та Ліпіна, перебралася тим часом із Женеви до передмістя Сен-Жорж, тут бо було дешевше; в центрі не було у нас засобів платити велику квартплату. Тут ми знайшли малу каварню з мебльованими кімнатами. Господар каварні нас дуже добре знав; він нам дав на кредит одну маленьку кімнатку

на другому поверсі. Тут ми і влаштувалися, можна сказати, просто по в'язничому.

Матрасів у нас не було і ми спали просто підклавши ковдри на підлозі, накриваючись пальтами. Вільного часу у нас було чимало. Отут я заходився вивчати справу з гнотами. Через наших знайомих студенток, що про них я уже згадував, ми одержали всі потрібні прилади, і я розпочав свої спроби.

Але, чи може через те, що через нашу неохайність ми провадили справу без ніякої конспірації, чи може через те, що з нашої кімнати завжди пахло розмаїтими запахами, а деколи крізь відчинені віконця навіть виходили пасми диму,— в кожному разі хтось гавкнув про нас женевським жандармам.

Одного разу рано-вранці, коли ми всім гуртом ще спали на підлозі, раптом почули ми, що хтось кидає каміння у розчинене вікно.

Це отак траплялося і раніше. Звичайно отак нас будили наші знайомі студентки.

Спочатку ми не дуже на це і вважали. Кидають, ну й нехай кидають: дуже вже хотілося спати. Але ось за маленькими камінцями почали вже летіти й більші. Треба з'ясувати в чому справа. Виглядаю на двір, бачу за турбоване обличчя студентки з хемічно-школи: Одразу я насторочив уші.

— А в чому справа?

— У наших сусідів трусять жандарми; питали, де четвертий житець, бо там очевидно

тільки троє. Очевидчаки це стосується просто до вас. Вживіть заходів.

Голос наляканий. Сказала і не чекаючи ніякої відповіді негайно подалася геть.

Чайкін прокинувся і все чує. Будимо решту. Нам стає все ясним. Неподалеку од нас, на рівнобіжній з нами вулиці, живуть також троє студентів,— один росіянин і два болгарини. Очевидно швейцарські жандарми, не маючи досвіду російських поліційних органів, переплутали нас із ними, що не мали ніякого відношення до революційної, тобто цього разу, власне хемічної роботи, і наскочили до них із трусом.

— Через кілька хвилин непорозуміння виявиться і всі вони неодмінно прийдуть сюди,— каже Алмазов.— Треба негайно тікати звідси, а то ми можемо і в цій вільній країні опинитися у в'язниці.

Чайкін хапає усі мої бляшанки, шклянки, маленькі кольби, частину ховає у себе по кишенях, а частина летить прямо у риштак, що проти нашого вікна—він густо заріс кропивою і може пречудово сковать сліди нашого „злочинного“ заняття хемією.

Забираємо всі наші речі, а у нас їх небагато, і виходимо з каварні. Господар з господинею товчиться з своїми господарськими справами по двору, здивовано питаютъ нас, куди це ми так рано зібралися. Ліпін, єдиний з нашого товариства, що тямив добре розмовляти французькою мовою, щось там по-

яснює, умовляючи їх якось, щоб вони не подумали, що ми тікаємо не заплативши боргів за квартиру.

-- Nous reviendrons dans quelques jours!¹ виголосив він.

Ми розпоростилися по одному і йдемо, умовившись зустрінутися у місті біля залі Гандверк на майдані Плен-Пале.

Ми з Чайкіним один від одного на невеликій відстані. Перед тим як увійти до міста, ми знову сходимося й обговорюємо плян наших дій. Нам треба посамперед зайти до наших знайомих Зарафових, у них бо на квартирі переховується частина нашого багажу та револьвери і патрони. Треба це все взяти й залишити Женеву. Це особливо важно зробити для мене, бо з усіх, власне, я найбільше являю собою „нелегальну“ постать.

Зарафови живуть майже в самому центрі міста, на вулиці Каруж. Я стою на вулиці, а Чайкін подався до них на квартиру. Він виносить звідти найновіший бравнінг, що не був іще й одного разу в роботі.

Разом із ним виходять і двоє сестер Зарафови і тягнуть, зі собою велосипеди. Швидко порадившись, вони ухвалили сковати мене у сусідньому сільці Аннемас. Це сільце лежить всього десять кілометрів від Женеви, але воно було вже за кордонами

1) Ми повернемось за кілька днів!

Швайцарії, у Франції. Між Женевою та Аннемас є трамвайна лінія, і чимало людей, працюючи в Женеві, живуть проте в цьому сільці і щодня їздять до місця роботи. В Аннемасі живуть подруги Зарафових і туди випроважують вони і нас.

Ми ідемо трамваєм, а Зарафови ідуть нас провожати велосипедами.

Коли ми входили до трамваю, з сусіднього провулку вийшли двоє жандармів.

— Невже ж це вони? — гадаємо ми. Проте з переляку нам скрізь здається, що жандарми женуться за нами. А це може й звичайні ~~соб~~ жандарми, що виконують собі свої функції на службі місцевої громади.

Але ось ми швидко ідемо трамваєм, жандарми залишаються позаду, проте нам здається, що вони поглядають таки в наш бік. Коли дивимося, їх знову немає. Ось вони повернули за ріг вулиці і зникли.

— Може вони пішли розмовляти телефоном?

— На твоїй колишній квартирі у місті не зовсім гаразд. До господині приходив жандарм і дуже мною цікавився, цікавився тим, як я живу, ставив низку питань, — це мені говорить Чайкін; тим часом наш трамвай хутко іде наперед.

Трамвай іде просто у Францію. Він спи-
няється через кожні півтора кілометри. Ось на велосипедах з'являються Зарафови. У трамваї дуже мало людей, бо це досить рано. Думка про те, що трамвай може по-

ліця спинити—не дає мені спокою. Аж ось трамвай поволі починає наповнюватися. Ми нервуємося, а публіка саме тут починає стежити з великим зацікавленням перегони між Зарафовими та трамваєм. Обидві сестри гнали як шалені гладенькою асфальтованою дорогою, що йшла вздовж трамвайні лінії.

Ось вони під'їхали до кордону. Але замість стати й виконати якісь формальності на французько-швейцарськім кордоні, вони мов блискавка пролітають цей кордон і йдуть далі не спиняючись.

Ми бачимо як прикордонні вартові вимахують руками, здивовані з іхньої нечуваної нахабності, але Зарафови намагаються шпарко гнати за нами. Самі вагоноводи теж зацікавилися цією подією і собі починають навмисно трохи збільшувати біг трамваю.

Зарафови то відстають від нас, то знову наздоганяють під час зупинок. На перший зупинці після переїзду кордону, але вже в так званій невтральній зоні до нас підходить якийсь урядовець і про щось розмовляє з вагоноводом..

Обидва жестикулюють.

Ми з Чайкіним хоч і знаємо трохи мову, однак ніяк не можемо збагнути в чому справа і про що йде мова. Саме цього часу з'являються Зарафови на велосипедах і вирівнюються з нашим трамваєм. Вся публіка від великого задоволення починає завзято ім пlessкати в долоні.

Видкі, що вони обидві втомилися. Але мені ніколи приставати до оплесків бо мені здається, що трамвай затримано і що кожної хвилини тут мають з'явитися жандарми.

Я зважився на рішучий крок. Я виходжу на чанок вагона до вагоновода й гостро кажу йому єдине слово, що я міг сказати:

— Avant¹

Той здивовано на мене поглянув, а потім починає щось роздрізтано лаятися. З усього я розумію тільки те, що він лається, але не знаю на кого й чого він лається.

Чайкін мовчки дивиться на всю сцену, готовий втрутитися в справу і на випадок чого подати мені допомогу.

Я не перестаю уперто стояти перед водієм вагона й вимагаю у другого, щоб він пустив трамвай у рух. Я спускаю у праву кишеню руку з наміром на випадок чого змусити його револьвером іхати далі.

Не повертаючи голови, кажу Чайкіну, що коли він не поїде, то сам пущу вагон, навіть візьму під револьвер водія вагона.

Двері до вагона, де сидять пасажири, відчинені. Пасажири, власне, не можуть втрапити, чи це я загрожую, чи наказую, чи прошу. Вони мені, власне, як чужинцеві вибачають, очевидно, деяку дивовижність моєї позедінки. Однак вони, очевидно, і не припускають можливість чогось надто сер-

---

¹⁾ Вперед.

йозного, бо, скажім, револьверного примусу вагоноводові у них ніколи не бувало й не могло бути.

Проте вагоновода, зрозумівши мене чи не чи може він і так мусив іхати, вирушив наперед. Вагон поїхав. І знову ми трохи десятій раз уже переганяємо Зафарових.

У вагоні мертві тиша. Погляди всієї публіки скеровані на Чайкіна, що тримає в рукак мій маленький шкіряний подорожній мішок і на мене, що стоїть біля вагоноводи з рукою в кишені¹.

Нарешті вагон, не спиняючись навіть перед плятформою, але повною ходою промайнувши її, влітає в зазубень і раптом стає.

Чайкін посміхається, а мое нервове напруження змінюється втомою і ми обидва вдоволені йдемо шукати людей, що іх адреси мали при собі та що мали дати нам на якийсь час притулок.

¹ Автор, очевидно, помилюється, гадаючи, що вагоновода поїхав, злякавшись руки в кишені, або можливо загрози револьвером. Бо нікому у Швейцарії не прийде в голову думка про те, щоб хтось тікав від поліції трамваем, і щоб поліція, коли йї треба заарештувати злодія в трамваї, вживаля такіх заходів, як переказувати телефоном комусь там затримати трамвай до приходу—другого трамваю чи що. Поперше, поліція, коли йї треба арештувати когось миттю там матиме в себе авто або мотоциклет. А коли вже вони телефоном передають, то не ждати когось, а просто заарештувати на місці. Вся сцена ця, очевидно, сталася так, як автор почасти й сам припускає, а саме, що вагон так чи так мав іхати і він поїхав би, незалежно від того, чи хто

Я оповідаю про це Іванові Олексійовичеві і Коритіну.

— Невже ти ото б і взяв його під револьвер? — питає котрийсь із них.

— А так мабуть би й зробив.

— Довелося б тобі зазнати тоді й французької в'язниці або й швайцарської. Там би ти напевне засів твердо, — зауважує Коритін.

Та ось маса готова, оболонки набиті. У квартирі не залишається жодного набою. Всі поскладені в льох на спеціальні полички.

Лябораторія зачиняється

Роботу можна вважати за закінчену. Всі ми, не виключаючи й господарів, починаємо почувати святочний настрій. Серйозний і завжди поважний Коритін тепер, коли закінчили ми прибирати в майстерні, почав весело танцювати. Він витанцювував якісь дивовижні фігури й сам собі тут же й приспівував.

А роботи вбирати майстерню було таки чимало. Іван Олексійович вимагав, щоб усі посліди лябораторної роботи були геть знищені. Треба сказати, що майже за півтора місяця нашої роботи ми не допускали нікого прибирати наші дві кімнати, і через те тут

хоче того чи ні. А на поведінку автора пасажири та вагоновода, очевидно, дивилися як на вибрік якогось дивака чужинця, і вони цілком вважають на різні особливі манери чужинців, що з них багато, на їхню думку, при тім походять із країн балканських та зо сходу, з країн півдиких за їхніми поняттями. Ред.

накопичилося багато всілякого сміття. Гут просто таки по кутках валялися різні залізні кусники, відламки шкляних рурок тощо. Все те треба було винести.

Дещо залишилося невикористане в роботі. Трохи динаміту, велика кількість шкляних рурок, залізні стрижні. Увесь цей матеріал, що міг би бути в майбутньому використаний, ми склали в маленькую скриньку і закопали в садку, де він напевно й досі спочиває. Два невеликих слюсарні варстати Коритін склав у комірці, куди він поклав ще й токарний варстат. Усі струменти були намашені, щоб їх зберегти від іржі. Приємно було дивитися, з яким закоханням ставився Коритін до своїх струментів. Не звертаючи на зовнішність особливої уваги, бувши в багатьох інших справах дещо неуважний і навіть неретельний, він тут однак виявляв максимум пильності й точності.

Після закінчення роботи поклали влаштувати маленький бенкет - вечерю з парою пляшок горілки та вина.

На столі справді вилискувала біла пляшка та одна темна з червоним вином.

Наливши собі чарку гіркої, Коритін намагається й мені піднести отаку саму.

— Ану, хлопче, даваймо вип'ємо за щасливве закінчення робіт!

— Нехай буде й так! Але меншу!

Я наливаю собі меншу чарку. Іванові Олексійовичу ми теж наливаемо чарку, але

вина. Все наше товариство у повному зборі: троє господарів і нас троє гостей.

Іван Олексійович, випивши трохи вина, стає невпізнаний. Від нього не відстає Й Коритін. У розмовах природно найдбільше уваги надається майбутнім плянам, майбутньому життю. Старий досвідчений підпільник Броневський пророкує нам раніш чи пізніш доскоочити каторжної кар'єри і потішає нас тим, що це взагалі така кар'єра кожного революціонера.

— Отож, хлопці, каторги вам не минувати, але не будьмо скаржитися за це на нашу долю, це бо наша кар'єра така!

— Ну їй хай його біс! Краще каторга, як примиритися з підлим царським ладом, коли тебе і б'ють, і з тебе ж і три шкури деруть, — виголосив Коритін.—Ог вам перший я: я і робітник, і добрий токар, а роботи мені тепер не найти! Хіба ж це правильний лад? Це нормально?

— І не шукай її! Все одне не знайдеш її ніде. Ти був би краще заходився коло вироблення собі залізного пашпорта. Це справа певніша, — радить йому Броневський.

— Змайструєш собі отакого міценського панірця, щоб під нього і комар носа не підточив і тоді ідь на всі чотири краї! Твої руки в тебе золоті, ніде не пропадеш!

— Ну, а як з родиною?

— Що ж родина, вона не гальмо. Улаштуєшся на роботі тоді викличеш її. Тільки

жінку повинен навчити відповідним способом, щоб вона тебе часом не викрила випадком. Можна здобути і партійні явки — туди, куди захочеш поїхати. Але це вже не обов'язково. Ось Костя хоче іхати на Урал. Приставай до нього, ідьте вдвох!

— Щождо партійних явок, то треба ще подумати та визначити себе як слід, — промовив Коритін.

— Що ж тобі тут треба ще визначувати?

— А ще дуже багато чого є такого пеясного, Іване Олексійовичу; деколи мене сумнів бере, чи це найкращий шлях отой, що я ним іду? Може інша революційна партія іде кращим шляхом. Ну от ми зробили сотню чи дві бомб. Ну, а далі що? Адже ж не самі бомби повалять самодержавство? Треба ж іще організувати людей, щоб вони пішли битися.

— Та ти хіба не революціонер, що ото починаєш таке верзти? — розсердився Броневський.

— Ну та хіба ж я кажу, що я не революціонер? Я не перестаю бути революціонер і не зменшує своєї революційності, але я шукаю вірнішого революційного шляху.

— От дивак! То працював і мітингував як слід, і інших переконував, а тепер почав казна що верзти, наче його муха вкусила. Куди це ти гнеш?

— А от зараз я тобі своєю пролетарською мовою як слід розповім. Зрозумієш — добре,

а ні, то твоя справа. Хоч ї ти давній революціонер, а може й тобі важко зрозуміти психологію робітника, і ти може ще й досі чужий робітничій класі. Важко інтелігентові зрозуміти психологію робітника і вони часто - густо розмовляють різними мовами.

Він замислився, замовкнув. За столом настала тиша. Я біжче присів у кутко, далі від дискусантів.

Мені цікаво було послухати Олексія. Нераз чув його промови на мітингах у заводі. Я бачив, як цей робітник змушував запалюватися вогнем серця й очі робітників, коли він говорив про визиск пролетарів, про їхнє безправне становище, про доконечність боротьби їх з капіталом, з чиновниками царського уряду та з усім самодержавним ладом. Я знав, що Олексій має хист говорити і він уміє також логічно думати.

Настала мовчанка, і потім він почав рівним і спокійним тоном, звертаючись ніби не до Броневського і не до всіх нас, а наче до самого себе:

— У чому корінна ріжниця між інтелігентом і робітником? А посамперед у тому, що неоднакові причини штовхнули їх на революційний шлях. Адже ми добре розуміємо, що перева жна частина російської інтелігенції живе в гарних матеріальних умовах, кращих ніж робітники. Ми вже не кажемо зату інтелігенцію, що зовсім добре живе під крильцем теперішнього ладу. Робітник по-

самперед відчуває визиск і виснаження, експлуатацію його фабрикантом. Для інтелігента найістотніша справа — це боротьба з царизмом за волю слова тощо ; він менше відчуває найбільше лиху сучасного суспільного ладу — капіталізм і визиск робітників. Погляньте лишень, що ми бачимо навколо нас ?

Помовчавши трохи знову :

— Хіба ж ви не бачите, що тепер інтелігенція залишає робітника самого боротися з своїми ворогами. А через що це сталося ? А це сталося через те, що царський уряд тепер так поправив свої справи, що може вже наступати на революцію й загнати її в підпілля. Ну, а інтелігенція ? Вона може примиритися. Вона співчувала революції, але не вся йшла проти царя. Вона не схотіла іти разом з робітником, щоб боронити його інтереси до кінця. Тільки та частина інтелігенції, що йде разом з більшовицькою партією не залишила пролетаріят. Боротьба, що її провадить ця партія дає мені надію на те, що робітнича кляса вийде з боротьби і з теперішнього зазубня переможцем.

— Нам потрібні тепер не бомби, щоб убивати окремих агентів царя, але бомби, щоб провадити масову озбройну боротьбу з царським ладом. Нам потрібні також пропагандисти більшовицьких ідей, бо що ж можуть зробити індивідуальні с - р терористи та іхні бомби ? Вони уб'ють одну чи дві сотні,

а на їх місці знову стануть такі самі посі-
паки царя; справа в тім, щоб організувати
робітників у партію, прищепити їм вчення
більшовиків про революцію, про те, що
тільки більшовицька партія стоїть на чолі
всього революційного руху, іде попереду всіх
революційних партій і груп, і тільки вона
може поправно вести їх до перемоги.

Він замовк. У кімнаті стало тихо. Кожний
замислився з приведу цього твердження
Олексія. Мені особисто це було нове.
У голові роєм в'яться думки, але я не ви-
ступаю з запереченнями.

В дискусію втручається господиня.

— Ну добре, припустим, що більшовицька
партія це справжній керівник всієї револю-
ції і єдина до кінця революційна партія. Але,
що ви скажете про народовольців? Вони ж
не були більшовики, але ж ви не можете
викреслити з історії революції те, що вони
зробили? Хіба ж вони не революціонери
і хіба ж вони не були інтелігенти?

Для Коритіна це запитання було несподі-
ванка.

— Я зовсім не відбираю народовольцям
їхніх заслуг у революційному русі. Вони гарні
революціонери і слава їхня зостанеться за
ними і в історії. Але вони ж не були справ-
жні соціалісти, бо ті погляди, що вони їх
трималися, були погляди утопістів, а не
наукових соціалістів. Вони терором хотіли
знищити царат. Але хоч і геройські були

Іхні вчинки та не могли вони знищити самодержавства, бо не спиралися вони на робітничу клясу, а селянство — що воно могло? Вони були інтелігенті з бідних клясів, але не всі вони однаково були революціонери: котрі готові були спинитися на конституції, а котрі думали і про соціалізм. Звідси вийшли і перші соціал-демократи і Плеханов. А ми тепер — вся робітнича маса — ідемо вперед за більшовиками і ведемо за собою селянство.

— Це все добре, але от ти скажи мені, як це так, що ти був член комітету партії с-р на заводі, а тепер виступаєш за більшовиків? А тим часом ми всі вважали тебе за правовірного с-р!

— Ото ж то воно й є, що я з самого початку не розібралася, в чому суть справи. Ото я думав, коли есери кидають бомби в губернаторів та міністрів, тож може вона й є найреволюційніша партія. Та й що я читав? Нічого. Ну, а тепер розібралася і бачу, що самодержавство ми повалимо тільки під проводом масової боєвої партії.

Іван Олексійович сидів мовчки. Шклянка з чаєм перед ним давно прохолола. Він глибоко замислився, мабуть згадуючи свої минулі роки боротьби з царатом у лавах партії „Народної Волі“.

— Ну та ти, Олексію, мабуть таки й правильно мислиш, — сказав він нарешті. — Наша народовольча партія не мала такої основи

і не за тих обставин, як тепер, вона боролася. Тоді у нас не було такої робітничої маси, яка є тепер, і на яку спираються більшовики. Та хоч історія не сказала ще свого останнього слова, але вже видно, що та партія матиме майбутність, що поведе за собою робітничу клясу і всіх трудящих і що непримирено буде боротися з клясовим ворогом.

Ми пізно пішли спати. Ми з Олексієм пробалакали мало не крізь усю ніч. Він іще не прийшов ні до якого висновку, куди скерувати свої кроки. Але для мене було ясно, що я ночую в цьому домі останню ніч.

Арештування

Другого дня ранком надійшла велика новина. Броневського повідомили, що сьогодні забиратимуть џабої. Частину поскладають у центрі міста в гарному сховку, а решту на дішлють по інших містах з окремими людьми. Найголовніше було те, що члени комітету настоювали на тому, щоб продовжувати нашу роботу далі. За їхніми відомостями недавно провалилася одна лябораторія десь на півдні, здається в Ростові, і через те Харків має продовжувати далі свою роботу. Наша „фабрика бомб“ була, мовляв, єдина на всю Україну і на весь південь Росії.

Обговорюючи це питання під час сніданку, я вказав на найбільшу перешкоду для пра-

вильної роботи тут. Перешкода полягала в тому, що тут не було зручного сполучення з містом Ізольованість садиби, на мою думку, могла бути також і перешкода. Доки не було стеження, доти ізольованість дома була плюс. А тепер це був мінус, бо вона давало можливість оддалеки слідкувати за всіма нашими рухами і всіма олівідуваннями.

— А подальша робота зв'язана була з приставою матеріялу, якого в нас уже й не було. А сама пристава оболонок вимагає дуже частого ходження, бо одразу їх перенести неможливо.

Цілий ранок Іван Олексійович був сердитий і все буркотів.

— Сидять собі там і все гадають, що це так уже дуже просто. Сьогодні наладив роботу. Завтра перестав, а потім знову робота може піти. Зовсім не враховують моментів, що зв'язані з існуванням лябораторії. Ну як тепер робити, коли за цим районом провадять явне стеження? І хто буде зв'язувати нашу майстерню з зовнішнім діловим світом? Але ж без цього нічого не можна зробити.

Коритін теж добре розумів, що йому треба хоч на короткий час залишити Харків, де його знало все робітництво. Його систематичні короткі виходи з лябораторії, під час яких йому доводилося все ж таки подибувати багатьох робітників великих харківських заводів, все ж таки не могли залишилися тайні: робітники знали, що він тут і

можливо, що й жандармерія теж знає про його перебування в Харкові. Найпростіший випадок міг підвести його під арештування і покласти край його революційній роботі. З другого боку було цілком ясно, що нічого не може його заступити на роботі в слюсарній частині. Аджеж нова людина, хоч би вона була і яка розумна, мусить почати з того, щоб знову учитися, а надто в такій тонкій справі, як вироблювання різних систем бомб.

Тільки я почував себе спокійно, бо для мене питання від'їзду, найпізніше через тиждень, було вирішene остаточно й раз назавжди. Бувши корінний мешканець міста Харкова, я під час своїх виходів з лябораторії постійно зустрічав своїх знайомих, що надзвичайно дивувалися, що я ще досі на волі. Моя участь в озбройному нападі на банк була виявлена на суді, що відбувся над арештованими учасниками нападу; писали про це і в пресі. Отже, раз на моїй ший вже теліпається столипінський галстух¹, то в мене був тільки один вихід — перемінити Харків на таке місце, де мене ще не знають.

Увечері я мав залишити гостинних господарів, Коритіна та Івана Олексійовича.

Увесь час аж до самого обіду Броневський вимірював своїми кроками наш сад, з усіх боків обмірковуючи розпорядження комітету.

---

¹ Столипінський галстух — тоді так називали шибеницю, власне петлю.

Нарешті, він підходить до ганку.

— Ну, Олексію, ви ухвалили що-будь, чи ні?

— Та я нічого й не збираюся ухвалювати. Постановляйте вже ви, а моя справа маленька.

— Тобто як це маленька? Ти ж сам можеш собі уявити всю тежніку цього діла? Сьогодні до вечора ми мусимо дати ту чи ту відповіль, але цілком певну відповіль.

— Та ви ж, товаришу Іване Олексійовичу, напевно вже прийшли до якогось певного висновку, ну то й кажіть його. Буде так, як ви постановили.

— От дивна людина! Ну, а коли б я запропонував продовжувати роботу і з неодмінною умовою робити з тобою?

— Я майже передчував, що це буде так. Ну нехай буде так, як так намислив. Поправлюємо ще!

— Ну, а хто ж нам буде постачати матеріали? Адже тобі не можна буде ходити звідси бо інакшє ти все одне провалиш роботу і тоді ми обое надовго засядемо у в'язницю.

— Ми щось тут повинні пригадати. Сядьмо, спокійно обговорімо і тоді знайдеться вихід. Ви ж самі кажете, що не може бути становища, звідки немає виходу.

І мені і, Олексійові було ясно, що Броневський — не жартує, що він справді прийшов до висновку продовжувати роботу. На одну

мить у мене з'явилося гостре бажання зостатися з ним і взятися продовжувати тепер уже знайому мені та вдосконалену справу. Однак логіка взяла гору. Наступала осінь. До наступу зимових холодів треба кудись подаватися. Зимою бо буде важче. Треба відходити.

Як тільки настала темрява, я розпрощався з товаришами і подався пішки до Пісочина. Основне завдання мое було тепер дістати залізного пашпорта, що міг би мене врятувати за важкої хвилини. Ще раніше під час своїх виїздів до міста я вже вживав заходів у цьому напрямку, і гадав, що пашпорт уже був зфабрикований. Донецька підтвердила, що вже дістали книжку, заповнили її з даними від мене вказівками і вже передали її моєму товаришеві із максималістської групи Михайлові Шурубенкові, щоб зфабрикувати печатку. Справа бо в тім, що на цей час не було ніякої можливості зробити як слід печатку, через те ухвалили, щоб печатку підробив просто од руки товариш Шурубенко, що був великий майстер у таких справах.

Мені не дуже було бажано зустрічатися з давніми своїми товаришами, учасниками в нашій спільній роботі, бо теорія ймовірності говорить, що, коли менш зустрічів, то більша гарантія безпечності. Однак годі тут що робити; і мені д'велося іти до Шурубенка, що жив на Холодній горі, саме проти тюрми.

Михайло, побачивши мене, дуже зрадів. Не важаючи на мої тверді вказівки, Донецькій нічого ні кому не казати про мою присутність у Харкові, Шурубенко і багато інших товаришів, що мене знали і що були на волі, знали, що я повернув із-за кордону й живу в Харкові.

Він між іншим навіть уживав заходів, щоб мене відшукати, бо група ухвалила скарати смертю генерал-губернатора, що тоді затвердив дуже багато смертних вироків виїзної сесії київського окружного суду. Михайло запропонував мені взяти активну участь у цьому ділі.

Я замислився. Справа була дуже цікава. Як виявилося, група вже організувала систематичне стеження за губернаторським домом, знала вже виїзди генерал-губернатора і вже на порядку денному стояло питання про вибір місця й часу страти.

Не зважаючи на всі арештування останніх місяців, група була ще досить сильна. До неї входило чимало інтелігентів та робітників. Були учні вищих шкіл. Робітники там були отакі: Петро Гайков, Нікіфоров, брати Веретельнікови — Петро та Олексій; учнів були: сам Шурубенко, Федір Злаговерхніков, Олександер Нагірний, Олександер Завадський, Цяло (прізвище), Георгій Абрамов, Аркадій Родзянко та Олександер Завадський, що як виявилося, пізніше — були провокатори. Одного з них убили ми, а другий встиг сковатися.

Питаю Михайла:

— В чому повинна виявитися моя участь у цій справі?

— Ясно в чому: тобі ж не можна стежити, бо тебе самого ще скорше вистежуть. Ти можеш або стріляти в нього, або бути в засідці, щоб нікого не затримали. Ну та це питання ми ще розв'яжемо пізніше. Згідний?

— Хоч я мав інші пляни, але даю свою згоду.

— Ну от і добре. Завтра у нас нарада, все вже готово. Неодмінно приходить до мене.

На цьому ми й умовилися.

На моє запитання відносно печатки, Михайло витяг пашпорта й показав мені своє мистецтво. Пашпорт був справді зроблений так, як ніколи, бездоганно. Печатка якось волості стояла на належному місці й була бездоганна.

— Але ти підивись, що я тобі іще зробив! — звертає мою увагу Шурубенко на останню сторінку п'ятирічної пашпартової книжки.

Бачу там помітку про явку в поліції пашпорта. Заявлений в якійсь дільниці поліції міста Харкова, підпис начальника поліційного стола

— От так добре! Теж рукою? — питаю я зрадівши.

— Е, брат, ні, це не рукою. Це справжній підпис. Я все це діло перевів через поліційну дільницю. Побоюватися не було чого,

бо все зроблено дуже добре. Отут тільки зробити помітку про вибуття з Харкова, а тоді ідь куди хочеш. На почитай покищо от книжечку, а я намалюю „вибуття“.

Озброївшись тоїсінькою щіточкою з штемпельною фарбою, Шурубенко почав хутенько виводиги штамп „вибуття“ за зразком, що лежав перед ним у домовій книзі. Відрізнити від оригінала не було ніякої можливості. Залишалося тільки поставити дату і підписати.

— Одержу́й, а після того, як закінчиш генерал-губернаторські справи, можеш іхати куди хочеш!

Однак я ухвалив на кожний випадок залишити пашпорт тим часом у Михайла. Сам я пішов до свого близького приятеля, що жив на Петінській вулиці біля Балашівського вокзалу, до Петра Гайкова, колишнього робітника паротяго-будівельного заводу. Треба було найти місце, де ночувати і я гадав улаштуватися в нього.

Однак, коли я прийшов до нього, то виявилося, що у нього не було ніякої змоги переночувати.

Після цього я подався в інше місце. Я гадав використати адресу, що й мені дала Тоня Донецька, і переночувати у її позапартійного знайомого, що жив десь на краю міста, у цьому ж таки районі проти Сабурової дачі.

— Дай мені на кожний випадок свого револьвера, — кажу я, звертаючись до Гайкова.

— Я тобі можу його дати, але ж у ньому немає жодного патрона. Я всі їх повистрілював учора.

Він подає мені свій бравнінг без патронів.

— Патрони лежать у Нагірного, куди іти далеко й небезпечно, бо той живе на дуже людному місці біля Кінного майдану.

— Нічого не поробиш, давай такий, який є, і я беру ненабитий револьвер, ховаючи його до кишені.

— А ти завтра обов'язково здобудь патрони, хоч би штук із десять,— звертаюсь я до Гайкова.

У супроводі Гайкова іду шукати згадане місце ночівлі. Він знає всі вулиці цієї частини міста і приводить мене до потрібної мені вулиці. Ми йдемо дуже обережно, стежачи за своїм тилом. Здається нічого нема підозрілого. Мій провідник повертає назад, а я рахую доми, щоб визначити потрібний мені номер. Було десь коло одинадцятої години вечора. На вулиці темно. Я йду не поспішаючись, пильно прислухаючись до рідких на цей час кроків на пішоходах на краю міста. На розі зупиняюся, пропустивши якогось добродія, що швидким кроком ішов наперед.

Ми гостро поглянули один на одного, миттю скрестили наші зори. Прохожий повертає за ріг вулиці, куди через хвилину підходжу і я. Глянув у поперечну вулицю — нічого не видко. Значить незнайомий тип звернув до якогось найближчого двору.

У мене ма душі турботно. Поклав собі перевірити і зазираю крізь одну низеньку хвіртку. Однак нікого не видно й не чутно. Трохи заспокоююсь. Проходжу до кінця мальенької вулички, стою кілька хвилин біля останнього дома. Здається все спокійно. Повертаюся назад, нахожду даний мені нумер і через хвилину сиджу у незнайомої мені родини за чаєм. З годину часу проходить непомітно у розмовах. Як умоєилися з Донецькою, я удаю з себе бідного студента, що не має кватирі.

О першій годині ранку лягаємо спати. Звичка бути завжди на сторожі виробила в мене за останній час злібність спати й чути все, що діється навколо.

Однак, ледве я солодко задрімав, як чую стук у двері. Миттю схоплююся з ліжка і визираю крізь віконце з-за занавіски на вулицю, щоб подивитися, що там діється. Крізь віконне скло раптом бачу перед собою якусь піку, що миттю схovalась за стіну. Господарі ще не чують стуку. Розлягається один іще удар у двері, а потім починають грекати безугавно. Далі чую, що двері починають тріскати під напором багатьох тіл, що на неї навалюються. Дім процидається. Господарі не знають, що робити й метушаться по кімнатах. Всі одразу зрозуміли, що поліція прийшла робити трус...

Нашвидку питаю господарів, які є виході з дому. Виявилося, що є тільки одні двері у

двері і більше нічого. Побіжний огляд вікон показує, що цим шляхом всяка спроба тікати відтята, бо біля кожного вікна поставлено вартового, і без озброєного опору не втечеш. А вчинити озбройний опір нема чим, бо револьвер без патронів. Отже, доводиться ганебно здаватися без бою.

Тим часом двері відкриваються і до кімнати валиться ціла ватага людей. Тут і урядовець жандармського управління, два начальники поліційної дільниці і чоловіка п'ять поліцай та двоє осіб одягнених у цивільний одяг. Одна з постатей дуже мені нагадує отого незнайомого мені типа, що обігнав мене на вулиці хоч може я й помилявся, бо у темряві все ж таки обличчя як слід не бачив.

Та поки поліцаї та жандарми перевертали до гори ногами квартиру, мене неугавно стережуть троє поліцай та один цивільний. Цей останній витягає з кишені якісь фотографічні картки та починає їх звіряти зі мною. Підходить до жандармського офіцера, щось йому каже, а той потакує, киває головою і дивиться на мене та на картку.

У толові в мене майнула думка:

— От добре, що не взяв отого пашпорта, що у Шурубенка, інакше бо підвів би ту людину. Адже вона пралисана саме в тому домі, де живе й Шурубенко Михайло.

Жандарм дає розпорядження зробити особистий трус у всіх, що перебувають у кім-

наті. З вулиці приходить якась жінка — моторна й вертка. Обличчя в неї закручене хусткою. Вона бере двох жінок якомога найдальше в окрему кімнату, і нас обтрушують тут. У мене звичайно с сразу ж виявляють „бравнінг“. Однак у поліцая помітно велике розчарування, коли виявилося, що він не був набитий. Видко, що в його в голові майнула якась думка.

— А патрони куди сковав?

— Коли б револьвер був би заряджений, то патрони були б у ньому,— відповідаю я.

— Шукайте, шукайте! — командує старший поліцай.— Патрони! Патрони мусять бути лесь тут приховані!

Один із жандармів через кілька хвилин підходить до жандармського ротмістра і рапортую:

— Ваше благородіє, знайшли сім патронів!

Я з неприхованим призирством дивлюся на відгодоване обличчя ротмістра.

— Записати до протоколу, коли будемо складати акт огляду,— сказав накабно, поглянувши на мене, ротмістр.

Звичайно ні в квартирі, ні в кого з присутніх нічого більше не було „найдено“. Швидко склали акт огляду. Під час допиту і при показі усіх присутніх двірникові, той признав, що, крім мене, всі живуть у цьому домі. Я назався першим прізвищем, що впало мені на думку. Мені на це однак відповіли:

— Ми знаємо вас.

Перед тим, як вести у двір, мені зв'язали руки і так у супроводі двох кінних конвойних мене повели до поліційної дільниці, що на Кінній вулиці.

Мені було ясно, що не зважаючи на всю свою обережність, все ж таки шпиги мене дуже спритно вистежили. Можливо, я навіть сьогодні уперше й натрапив на агентів охоронного відділу.

Була у мене також ще й друга думка. Можливо, що квартира Гайкова та й він сам того часу вже були під наглядом жандармів і я був просто жертва одвідия свого найближчого товариша.

Минуло близько двох років. Мене засудили на довголітню каторгу і я вже перевував в Олександрівському централі, поблизу Іркутську.

За цей період царський уряд потрапив оправитися від ран, що їх йому завдала перша російська революція, і чинив розправу над своїми ворогами. Революційний рух пішов у глибоке підпілля. Багато революціонерів були страчені, а ще більше каралися по каторжних в'язницях та по далеких сибірецьких глухих оселях. Зрідка до мене з рідного міста надходили уривчасті вістки, що говорили про долю того чи того мого старого товариша у революційній роботі. Дуже часто у моїй пам'яті ставали спогади про лябораторію. І тоді в мені вельми гостро прокида-

лося бажання проникнути у незнане й довідатися, де тепер Коритін і Броневський, як довго вони продовжували свою роботу в лябораторії, виготовлюючи бомби, і що взагалі сталося з лябораторією.

Аж одного разу мені подає записку один із кримінальників, що виносять кібелі з камери й одночасно правлять у нас за поштовий зв'язок між нашою камерою та рештою в'язниці. Ну та хіба іх чимало отих записочок доводиться одержувати! Деколи вони бувають і ділового змісту, але часто - густо буває, що й так собі пишуть, щоб розважитись. Саме цієї хвилини про щось забавлявся, і аж увечері згадав про записку після останньої перевірки. Розгортую записку й очам своїм не вірю. В записці всього кілька слів:

„Костя, хочу тебе бачити. Броневський“.

В душі захвилювалися переживання давнього минулого... Докладно уявив собі своє перебування в лябораторії. Почав жити колишнім.

Провів цілу ніч не спавши... Другого дня ранком з великими труднощами та перешкодами пробираюся до в'язничної крамниці, а звідти до карантинної камери, що розташована поруч, і де тимчасово розташовано невеликий етап з каторжан, що прибув учора.

Викликаю до вічка колишнього Івана Олескійовича і передаю йому харчі найпершої

потреби та махорку. Тепер він уже зветься Броневським. Однак наглядач жене мене від вічка і я не можу дістати від нього усіх відповідей на всі запитання, якими я засипав його.

Але ось через десять днів карантин для Броневського скінчився, і його переводять до камери, розташованої на одному коридорі зо мною. Поволі я довідуєсь про все, що мене цікавило.

Виходить, що вже через два дні після моєго арештування в лябораторії вже знали цю новину від членів комітету. Броневський і Коритін продовжували в лябораторії свою роботу далі ще близько одного місяця. Маштаб роботи однак став вужчий. Лябораторія натрапила на труднощі, зв'язані з виливом оболонок, які вже не можна було одержувати такими величими партіями, як колись.

Не вважаючи ніби на цілковиту ізоляцію лябораторної майстерні від зовнішнього світу, жандармам все ж таки піщастило виявити існування лябораторії.

На основі другорядних даних вони виявили приблизне місце розташування майстерні, де виготовлюються бомби, і одної осінньої ночі вони вчинили низку трусів, під час яких і натрапили на лябораторію.

Посередню зв'язкову ланку між лябораторією та заводським світом становив один робітник з котрогось великого харківського заводу,—Логгінов. Через нього й відбувалося постачання майстерні. А що Логгінову же дав-

но малежав до революційної організації, то ма-
бути через нього й вистежили лябораторію.

Коли заарештували лябораторію, то в ній
було вже дуже мало „злочинних“ речових
доказів, бо саме за два дні всі наготовлені
бомби були вивезені, а сировини було дуже
мало. Головні докази на суді були скеровані
проти Броневського, що й дістав чотири
роки каторги. Коритін відкараскався самим ад-
міністративним засланням. Заслали Логгінова.

Отак скінчилася свої дні харківська підпільца
лябораторія вибухових набоїв. Вона приго-
товила для боротьби з царатом близько
триста п'ятдесяти бомб чотирьох систем, від
найпримітивнішої та аж до найдосконалішої,
приготувала руками свого найкращого за-
ступника робітничої кляси, Олексія Коритіна.

Товариш Броневський скінчив каторгу і з
Олександрівського централу пішов на довічне
заслання. Після загальної амнестії для полі-
тичних каторжан засланців 1917 року, вийшов
на волю і товариш Броневський. Він повер-
нув до свого рідного міста Таганрога, де й
жив аж до самої смерті, виконуючи обов'язки
секретаря таганрізької філії Всесоюзного
товариства політкаторжан.

Коритін і Логгінов не витримали жорсто-
ких умов царського заслання й обидва заги-
нули у глухині на Сибіру, не дочекавшись
перемоги революції і не доживши до реального
віднайдення в житті соціалізму.

Uma 3 pag 00 R.

P

